

TNP

TOWARZYSTWO NAUKOWE PRAKSEOLOGII

*Prakseologia i Zarządzanie. Zeszyty
Naukowe TNP*

Praxiology and Management.

Scientific paper of Learned Society of Praxiology in Poland

Polish - English edition

Numer 2/2015

Open access

Redaktor Naczelny: dr Ryszard Banajski

Z-ca Redaktora Naczelnego: dr Grażyna Ożarek

Przewodniczący Rady Naukowej

prof. ndzw. dr hab. Piotr Masiukiewicz, Instytut Zarządzania Wartością, SGH

Członkowie Rady Naukowej

1. dr Paweł Dec, Dyrektor Instytutu Organizacji i Zarządzania Orgmasz, Warszawa
2. prof. ndzw. dr hab. Mirosława Janoś-Kresło, Instytut Rynków i Konsumpcji, SGH
3. prof. zw. dr hab. Zbigniew Kierzkowski, Wyższa Szkoła Informatyki, Łódź
4. prof. ndzw. dr Józef Kozioł, Wszechnica Polska. Szkoła Wyższa w Warszawie
5. prof. ndzw. dr hab. Wiesław Rehan, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor w Pułtusku
6. prof. zw. dr hab. Anna Lewicka - Strzałecka, Instytut Filozofii i Socjologii, PAN
7. prof. zw. dr hab. Jerzy Sikorski, rektor Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, Suwałki
8. prof. ndzw. dr hab. Mirosław Sulek, Instytut Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski
9. prof. ndzw. dr hab. Anna Szelągowska, Instytut Finansów Korporacji i Inwestycji, SGH

Langue of publication: Polish and English

Copyright reserved

Wymogi redakcyjne na stronie:

www.tnp.edu.pl w zakładce Zeszyty Naukowe

przesyłanie tekstów polskich lub angielskich do recenzji: r.banajski@upcpoczta.pl

Paper on line – open access (two time in year)

ISSN: 2449-8068

Komitet Recenzentów

Prakseologia i Zarządzanie. Zeszyty Naukowe TNP

(półrocznik open access)

1. dr Ryszard Banajski, prezes Zarządu TNP, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie
2. prof. ndzw. dr hab. Alfred Bieć, Instytut Zarządzania Wartością SGH
3. prof. zw. dr hab. Zbigniew Kierzkowski, Wyższa Szkoła Informatyki, Łódź
4. prof. ndzw. dr hab. Jerzy Kolarzowski Akademia Podlaska, Siedlce
5. dr Alicja Krzepicka, Instytut Organizacji i Zarządzania, WAT, Warszawa
6. prof. zw. dr hab. Anna Lewicka - Strzałecka, Instytut Filozofii i Socjologii PAN
7. prof. ndzw. dr hab. Barbara Mazur, Politechnika Białostocka, Białystok
8. dr hab. Sylwia Morawska, Katedra Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Przedsiębiorstw, SGH
9. prof. zw. dr hab. Tadeusz Oleksyn, Instytut Zarządzania Wartością SGH
10. dr Grażyna Ożarek, Towarzystwo Naukowe Prakseologii
11. prof. zw. dr hab. Włodzimierz Szpringer, Wydział Zarządzania, Uniwersytet Warszawski
12. dr hab. Grzegorz Szulczewski, Instytut Filozofii, Socjologii i Socjologii Ekonomicznej, SGH

Spis treści

OD REDAKCJI	5
KONFERENCJA W 25-LECIE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO PRAKSEOLOGII W ŚLAD ZA TADEUSZEM KOTARBIŃSKIM	
WOJCIECH W. GASPARIKI	7
RACJONALNOŚĆ EKONOMICZNA A BRZYTTWA OCKHAMA	
PIOTR MASIUKIEWICZ	13
KONSUMENT NA RYNKU USŁUG CONSUMER FINANCE (EKONOMIA – PRAWO – ETYKA)	
WŁODZIMIERZ SZPRINGER	30
ETYCZNY WYMIAR SPRAWSTWA W TADEUSZA KOTARBIŃSKIEGO KONCEPCJI CZYNU	
ANDRZEJ SZTYLKA.....	69
SESJA NAUKOWA Z OKAZJI JUBILEUSZU 25-LECIA TOWARZYSTWA NAUKOWEGO PRAKSEOLOGII. SPRAWOZDANIE	
RYSZARD BANAJSKI.....	80
INFORMACJE DLA AUTORÓW.....	84

Od redakcji

Niniejszy Zeszyt Naukowy Towarzystwa Naukowego Prakseologii otwiera artykuł prof. Wojciecha Gasparskiego, prezesa honorowego Towarzystwa, zatytułowany *W ślad za Tadeuszem Kotarbińskim*. Autor przypomina w nim genezę powstania TNP, charakteryzując podstawowe przedsięwzięcia naukowe, które stały się impulsem utworzenia na początku 1999 roku stowarzyszenia naukowego, promującego dalszy rozwój prakseologii. W drugiej części artykułu prof. W. Gasparski prezentuje podstawowe dokonania Towarzystwa w okresie ćwierćwiecza.

Prof. Piotr Masiukiewicz w artykule *Racjonalność ekonomiczna a brzytwą Ockhama* podejmuje problem ekonomiczny w kontekście analizy najnowszej literatury oraz badań krajowych i zagranicznych tej problematyki. Autor zaznacza wyraźnie, że problem nie jest nowy, ale nowe są uwarunkowania gospodarcze i podejście do kryteriów racjonalności ekonomicznej. Wielość kryteriów ekonomicznych i społeczno-etycznych rodzi często konflikt decyzyjny, co powoduje nierzadko odkładanie decyzji w czasie. Stąd też przy ocenie i wyborze kryteriów racjonalności ekonomicznej pomocne może być stosowanie brzytwy Ockhama.

Artykuł prof. Włodzimierza Springera *Teoretyczne przesłanki regulacji rynku consumer finance* jest próbą interdyscyplinarnego, systemowego spojrzenia na sytuację konsumenta na rynku consumer finance – z perspektywy, ekonomii, prawa i etyki. Autor charakteryzuje w tym aspekcie rynek polski, ale prezentuje też bogate tło porównawcze na przykładzie innych rynków, zwłaszcza niemieckiego, francuskiego, brytyjskiego i amerykańskiego. W swym artykule prof. W. Springer podejmuje wiele interesujących wątków zarówno dla profesjonalistów na rynku kapitałowym, jak i refleksyjnych konsumentów: czy kredyt ma rangę praw człowieka, na czym polega bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw domowych, jakie są regulacje granic opodatkowania i upadłości konsumenckiej, na czym polega ochrona konsumentów wrażliwych, jakie są innowacyjne metody edukacji i współpracy z kredytobiorcą, czym są złożone usługi consumer finance, jakie czynniki określają obecna pozycję zarówno konsumenta, jak i profesjonalisty na rynku kapitałowym.

Artykuł dr. Andrzeja Sztylki *Etyczny wymiar sprawstwa w Tadeusza Kotarbińskiego koncepcji czynu* jest próbą nowego spojrzenia na zawartość etyczną dzieł prakseologicznych T. Kotarbińskiego, a zwłaszcza jego *Traktatu o dobrej robocie*. Na ogół przyjmuje się, że prakseologia stroni od ocen moralnych i takie założenie przyświecało twórcy prakseologii, który jest zarazem autorem wielu cennych publikacji etycznych. Dr A. Sztylka stara się dowieść, że w swej analizie czynu i w szczegółowych charakterystykach elementów działania T. Kotarbiński *explicite* lub *implicite* wydobywa liczne pokłady etyczności.

Numer ZN TNP zamyka sprawozdanie dr. Ryszarda Banajskiego z sesji naukowej, poświęconej 25-leciu Towarzystwa Naukowego Prakseologii.

Redakcja

Konferencja w 25-lecie Towarzystwa Naukowego Prakseologii W ślad za Tadeuszem Kotarbińskim

Wojciech W. Gasparski

Akademia Koźmińskiego

Streszczenie: Historia Towarzystwa Naukowego Prakseologii (TNP) jest blisko związaną z trzema wydarzeniami. Pierwszym, była specjalna sesja zorganizowana z okazji setnej rocznicy urodzin Tadeusza Kotarbińskiego. Drugim - międzynarodowa konferencja „*Praxiologies and the Philosophy of Economics*”. Trzecia sesja miała na celu uhonorowane osiemdziesięciolecie filozofii T. Kotarbińskiego. TNP podczas 25 lat działalności było promotorem wielu inicjatyw. Najważniejszymi z nich są: cykl „*Praxiology: The International Annual of Practical Philosophy and Methodology*”, koncepcja rozwoju etyki biznesu w Polsce, organizowanie konferencji i seminariów z misją popularyzowania działań, które są nie tylko efektywne i skuteczne ale także etyczne.

Słowa kluczowe: filozofia, teoria, Tadeusz Kotarbiński, prakseologia, wspomnienie, etyka

Wszelka roślina zanim zakiełkuje musi zostać zasiana, samoczynnie lub za sprawą zainteresowanych ludzi, a następnie zakorzenić się w sprzyjającej jej rozwinięciu glebie. Prawidłowość ta zachodzi, metaforycznie rzecz ujmując, także w przypadku realizacji zamierzeń społecznych. Nic więc osobliwego, że miała miejsce w odniesieniu do Towarzystwa Naukowego Prakseologii. Zdarzenia poprzedzające jego utworzenie datują się od setnej rocznicy urodzin Tadeusza Kotarbińskiego i związanej z tym sesji, jaka staraniem Polskiej Akademii Nauk odbyła się w roku 1986. Wówczas to w adresie zatytułowanym *Do Tadeusza Kotarbińskiego* (opubl. *Nauka Polska*, nr 1, 1987, 113-116) pozwoliłem sobie na, jak to nazywał Profesor, fantazmat odwiedzenia fragmentów przeszłości, z których wspomnienia zachowały się w pamięci. Podobnie teraz, gdy Towarzystwo Naukowe

Prakseologii doczekało się swego srebrnego jubileuszu, warto przypomnieć fragmenty przeszłości.

Najważniejszym wydarzeniem poprzedzającym utworzenie Towarzystwa Naukowego Prakseologii była pierwsza w historii dyscypliny międzynarodowa konferencja *Praxiologies and the Philosophy of Economics* zorganizowana w Warszawie w dniach 2-5 września 1988 roku pod auspicjami Instytutu Austriackiego, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Polskiego Towarzystwa Filozoficznego oraz Sabre Foundation z USA. Uczestniczyło w niej kilkudziesięciu uczonych z kilkunastu krajów, w tym znakomici uczeni: Herbert A. Simon, laureat nagrody Nobla z ekonomii, Kenneth E. Boulding, nestor amerykańskiej filozofii ekonomii, George J. Klir, teoretyk systemów, Donald A. Schön, epistemolog praktyczności, Ladislav Tondl, czeski filozof i naukoznawca, Henryk Hiż, filozof z University of Pennsylvania, dawny uczeń Tadeusza Kotarbińskiego, Josiah Lee Auspitz, amerykański filozof przedstawiciel fundacji Sabre, oraz kwiat polskiej filozofii z profesorami Janiną Kotarbińską, Klemensem Szaniawskim, Marianem Przełęckim, Jerzym Pelcem, Ryszardem Wójcickim, Janem Woleńskim, Tadeuszem Pszczołowskim i wieloma innymi. Dorobek konferencji opublikowany został w roku 1992 w pierwszym tomie serii wydawniczej *Praxiology: The International Annual of Practical Philosophy and Methodology* ukazującej się już pod auspicjami Towarzystwa Naukowego Prakseologii, nakładem Transaction Publishers wydawnictwa Rutgers – The State University of New Jersey w USA. Konferencja międzynarodowa dostarczyła impulsu do tego, aby na prakseologicznej glebie uprawianej przez uczniów Tadeusza Kotarbińskiego zakiełkowała idea, że należy wziąć sprawę rozwoju dyscypliny w swoje ręce. Zbiegło się to z początkami transformacji zachęcającej do przedsiębiorczości zgodnie z ujęciem działania przez Misesowską prakseologię jako danej ultymatywnej. Utworzenie Towarzystwa okazało się istotne w związku z tym, że sytuacja finansowa nauki wymuszała także oszczędności, co spowodowało m.in. scalenie Zakładu Prakseologii i Naukoznawstwa oraz Zakładu Logiki w jeden Zakład Teorii Języka i Działania IFiS PAN.

Wcześniej, w dniach 29-30 maja 1990 roku zorganizowana została sesja naukowa w osiemdziesięciolecie filozofii Tadeusza Kotarbińskiego, filozofii zapoczątkowanej w maju 1910 roku referatem *Cel czynu, a zadanie wykonawcy*, inaugurującym polską prakseologię, a wygłoszonym we Lwowie na posiedzeniu Koła Filozoficznego, któremu przewodniczył Kazimierz Twardowski. Komitetowi programowemu sesji naukowej szefował prof. Aleksander Gieysztor, prezes PAN, ja zaś miałem swój udział przewodnicząc Komitetowi

Redakcyjnemu *Dzieł wszystkich* Tadeusza Kotarbińskiego powołanemu przez Komitet Nauk Filozoficznych PAN; sekretarzem naukowym Komitetu Redakcyjnego była nieoceniona śp. dr hab. Danuta Miller. Tom pokonferencyjny ukazał się w roku 1991 pod auspicjami Towarzystwa Naukowego Prakseologii jako seria czwarta *Fragmentów filozoficznych*, publikowanych staraniem uczniów Tadeusza Kotarbińskiego ku uczczeniu jubileuszów Mistrza¹, zatytułowany *Logika, praktyka, etyka: Przesłania filozofii Tadeusza Kotarbińskiego*, pod reakcją Wojciecha Gasparskiego i Andrzeja Strzałeckiego.

W okresie minionego 25-lecia wydanych zostało siedem tomów *Dzieł wszystkich* Tadeusza Kotarbińskiego, w tym trzy tomy prakseologiczne *Prakseologia* Cz. I (1999), *Traktat o dobrej robocie* (2000), *Prakseologia* Cz. II (2003). Ukazały się 22 tomy serii *Praxiology: The International Annual of Practical Philosophy and Methodology* poświęcone kolejno problematyce: teorii działania, metodologii projektowaniu w ujęciu systemowym, społecznej podmiotowości, etyce biznesu, koncepcji uczenia się w trakcie działania (*action learning*), francuskim początkom prakseologii, ponownie etyce biznesu, perspektywom kapitalizmu, prakseologii i pragmatyzmowi, zmianie systemowej, perspektywom prakseologii, modom menedżerskim, etyce ekonomii, filozofii techniki, podejmowaniu decyzji, przedsiębiorczości, sygnalizowaniu nieuczciwych zachowań (*whistleblowing*), politycznej filozofii ochrony środowiska naturalnego, transformacji, traktatowi o dobrych robotach (w nawiązaniu do tytułu dzieła Tadeusza Kotarbińskiego), oraz projektoznawstwu. W druku jest tom 23. zatytułowany *Praxiology and the Reasons for Action: Broadening the Borders* stanowiący pokłosie prakseologicznej konferencji zorganizowanej przez grono młodych filozofów z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jest to najlepszy dowód, że problematyka prakseologiczna jest przedmiotem studiów współczesnych badaczy zainteresowanych praktycznością ludzkich działań. Potwierdza to wielkość „małej filozofii”, jak nazywał Tadeusz Kotarbiński swą filozofię praktyczności. Filozofii tej poświęciłem książkę *A Philosophy of Practicality: A Treatise on the Philosophy of Tadeusz Kotarbiński*, wydaną w 1993 roku w Helsinkach przez Societas Philosophica Fennica jako tom 53 *Acta Philosophica Fennica*.

Dodać wypada, że Mario Bunge zalicza prakseologię do technologii pisząc: „Racja za uznaniem etyki filozoficznej i prakseologii za technologie, a dokładnie za technologie

¹ Kolejne tomy *Fragmentów filozoficznych* to tomy ku uczczeniu: piętnastolecia pracy nauczycielskiej Mistrza – seria pierwsza, czterdziestolecia pracy nauczycielskiej Mistrza – seria druga, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin Mistrza – seria trzecia, i wreszcie seria czwarta ku uczczeniu 80-lecia filozofii Mistrza.

filozoficzne, jest następująca. Technologia dotyczy projektowania i planowania, eksploatacji i naprawiania. Tego też dotyczą filozofia moralna i prakseologia. Istotnie, dostrzeżenie problemu moralnego lub prakseologicznego, wzięcie zań odpowiedzialności oraz wskazanie środków rozwiązania go w świetle dostępnej wiedzy i zasobów, może być traktowane jako problem technologiczny. Z drugiej strony, gdy mamy do czynienia z problemem technologicznym dowolnego poziomu, wymaga on odwołania się do ogólnych pojęć i zasad prakseologii. Zaś potraktowanie problemu ze społeczną odpowiedzialnością wymaga pewnych pojęć i zasad etycznych².” Oczywiście są więc związki prakseologii z etyką, w tym etyką biznesu.

Zagadnienia etyki biznesu, gospodarki i zarządzania (żartobliwie opatrywane akronimem EBIGOZA) są uprawiane od 1994 roku systematycznie przez grono specjalistów skupionych w Zespole Etyki Biznesu Towarzystwa Naukowego Prakseologii. Jesienią 1994 r. uczestnicy tego seminarium, korzystając z uprzejmego zaproszenia Fundacji Edukacyjnej Przedsiębiorczości, postanowili spotkać się w Łodzi na wspólnej konferencji poświęconej etyce biznesu. Było to pierwsze spotkanie wykładowców etyki biznesu z niemal wszystkich wyższych uczelni w Polsce, na których była przedmiotem nauczania³. Dziś odnotować z zadowoleniem można, że etyka biznesu znalazła swe miejsce nie tylko w programach nauczania, ale także zajęła poczesne miejsce pośród dyscyplin filozoficznych reprezentowanych na kolejnych Polskich Zjazdach Filozoficznych począwszy od VI (Toruń 1996) po IX (Wisła 2012). Dyscyplina stopniowo zaczęła owocować praktycznymi zastosowaniami składającymi się na to, co nazwano etyczną infrastrukturą biznesu. Znacząco przyczyniło się do tego powstanie środowiska skupionego wokół Centrum Etyki Biznesu, jednostki wspólnej IFiS PAN i Akademii Leona Koźmińskiego. Fakt ten został doceniony przez International Society of Business, Economics and Ethics (ISBEE) organizujące co cztery lata światowe kongresy zwane olimpiadami etyki biznesu. Piąty Światowy Kongres ISBEE odbył się w Warszawie w Akademii Leona Koźmińskiego, a w przedstawionym na nim raporcie o stanie etyki biznesu w świecie współczesnym stwierdzono, że „W Polsce, są obecnie 44 uznane przez państwo uniwersytety. Niemal we wszystkich z nich etyka biznesu lub CSR są wykładane w takiej czy innej formie⁴.”. Dodano przy tym, że „jak pokazuje

² Bunge, M., 1999, Ethics and Praxiology as Technologies, *Society for Philosophy and Technology E-Journal*, No 4, Summer 1999.

³ Dietl, J. i Gasparski, W., red., 1997, *Etyka biznesu*, Warszawa, PWN.

⁴ Rossouw, D., and Stückelberger, Ch., red., 2012, *Global Survey of Business Ethics in Training, Teaching and Research*, Geneva. Globethics.net. Global 5, s. 223.

przykład Polski, [...] penetracja etyki biznesu wzrosła gwałtownie” [ibid.] w tej części Europy. Członkowie i współpracownicy Towarzystwa Naukowego Prakseologii w znaczący sposób przyczynili się do rozwoju tej problematyki. W związku z tym na wyróżnienie zasługuje zaangażowanie prof. Anny Lewickiej-Strzałeckiej, redaktora naczelnego periodyku *Prakseologia*.

Powtórzyć wypada konstatacje wypowiedziane wcześniej, na kolejnej konferencji zorganizowanej przez Towarzystwo w 120 rocznicę urodzin Mistrza, że: „Dzieło Tadeusza Kotarbińskiego znalazło swych kontynuatorów zarówno w kręgu prakseologów, których aktualne prace dostępne są czytelnikom na całym świecie dzięki wielotomowej serii [...], jak również etyków, logików oraz naukowców, a także przedstawiciele licznych dyscyplin praktycznych, na co wskazuje amerykański filozof techniki Carl Mitcham pisząc: ‘Idee [...] Kotarbińskiego wniknęły do tego, co nazywane jest obecnie teorią systemów, teorią gier, cybernetyką, badaniami operacyjnymi i różnymi teoriami zarządzania⁵ Cóż może lepiej świadczyć o wielkości małej filozofii⁶, niż fakt obecności jej fragmentów w tym, co stanowi współczesny paradygmat praktyczności, w coraz większym stopniu opartej na wiedzy? Dyscypliny dostarczające wsparcia teoretycznego praktyczności rozwinęły się w kierunkach wskazywanych przez Mistrza oraz takich, jakich Mistrz wcześniej nie przewidywał. Nie martwiło to Mistrza, lecz radowało, bowiem - jak sam pisał – ‘Być zdystansowanym przez uczniów to prawdziwa nagroda dla dzielnego mistrza.’. Uczniami zaś byli, są i będą ci wszyscy, z myślą o których pełnił Tadeusz Kotarbiński swą misję nauczycielską.” (*Wielkość małej filozofii*, w: *Myśl Tadeusza Kotarbińskiego i jej współczesna recepcja*, 2006, 13-19).

Niech mi wolno będzie życzyć naszemu Towarzystwu z Zarządem kierowanym przez dr Ryszarda Banajskiego - prezesa i wszystkim członkom oraz sympatykom TNP dalszych owocnych lat działalności związanej z tworzeniem i upowszechnianiem elementów teorii działania oraz z dbałością o kulturę praktyczności znamiennej dzielnością w działaniu, tj. sprawnością w osiągnięciu celów godziwych.

⁵C. Mitcham, 1994, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago, s. 33.

⁶Wcześniej na znaczenie filozofii Kotarbińskiego, także Leśniewskiego i Tarskiego, wskazywał Carnap, vide: *Intellectual Autobiography*, w: P. A. Schilpp, red., *The Philosophy of Rudolf Carnap*, Cambridge University Press, La Salle, 1963.

Bibliografia

1. Bunge M., 1999, Ethics and Praxiology as Technologies, *Society for Philosophy and Technology E-Journal*, No 4, Summer 1999.
2. Dietl J. i Gasparski W., red., 1997, *Etyka biznesu*, Warszawa, PWN
3. Rossouw D., and Stükelberger Ch., red., 2012, *Global Survey of Business Ethics in Training, Teaching and Research*, Geneva. Globethics.net. Global 5
4. Mitcham C., 1994, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago

Following Tadeusz Kotarbiński's traces

Abstract: History of the Learned Society of Praxiology is closely related with three important events. The first was the special session organized by the Polish Academy of Sciences to commemorate 100th anniversary of Tadeusz Kotarbiński birthday. The second was the international conference "Praxiologies and the Philosophy of Economics". The third was a session to honor eight decades of Tadeusz Kotarbiński's philosophy, which is a philosophy of practicality. LSP during the period of twenty-five years was a promoter of many initiatives, the main of which are: the series of "Praxiology: The International Annual of Practical Philosophy and Methodology", initiative to develop business ethics in Poland as a philosophical discipline, organization of conferences and seminars with the mission to create and popularize a human action theory and a culture of practical behavior not only effective and efficient, but also ethical.

Keywords: philosophy, theory, Tadeusz Kotarbiński, commemorate, praxiology

Racjonalność ekonomiczna a brzytwa Ockhama

Piotr Masiukiewicz

Towarzystwo Naukowe Prakseologii
Szkoła Główna Handlowa

Streszczenie: W artykule dokonano analizy racjonalności ekonomicznej z punktu widzenia kryteriów tej racjonalności w procesach decyzyjnych top-menedżerów. Problem nie jest nowy, ale nowe są uwarunkowania gospodarcze i podejście do kryteriów racjonalności ekonomicznej. Szczególnie wrażliwy jest obszar na styku państwo - gospodarka prywatna (np. zamówienia publiczne) – gdzie kryteria podejmowania decyzji powinny być wyjątkowo precyzyjne.

Nadmiar kryteriów ekonomicznych i etycznych zwykle oznacza konflikt decyzyjny i odkładanie decyzji w czasie; przy tym nie bierze się pod uwagę utraty wartości pieniądza w czasie (w konsekwencji może także wystąpić utrata wartości całego przedsiębiorstwa). Stąd przy ustalaniu kryteriów racjonalności ekonomicznej zasada brzoły Ockhama może być przydatna.

W obszarze stosowania racjonalności ekonomicznej w decyzjach i jej relacji do racjonalności społecznej potrzebne są nowe badania.

Wstęp

Problem racjonalności ekonomicznej, obok teoretycznego, ma bardzo ważny wymiar praktyczny; wiąże się bowiem z procesami podejmowania decyzji w gospodarce. Kategorię racjonalności ekonomicznej można analizować w płaszczyźnie różnych nauk; filozofii, socjologii, psychologii, prakseologii, etyki, ekonomii. Z pojęciem racjonalności ekonomicznej wiążą się pokrewne kategorie; tj. pojęcie racjonalnego gospodarowania (zasada O. Langego), racjonalności decyzji gospodarczych, racjonalności decyzji inwestycyjnych; mają one podobne znaczenie.

Koncepcja racjonalnego działania pojawiła się m. in. w pracach L. von Misesa, a racjonalność ekonomiczna w pracach H. Simona i S. Siegela. Szczególny dorobek w obszarze analizy racjonalności ekonomicznej znajduje się w pracach V. L. Smitha (Nobel z ekonomii w 2002 roku).

Problemy badawcze i pytania, na które stale aktualne jest poszukiwanie odpowiedzi, to między innymi:

- jaki jest wpływ zasady racjonalności ekonomicznej na procesy podejmowania decyzji,
- czy ułomność zasady racjonalności ekonomicznej w ujęciu obiektywnym i subiektywnym zakłóca funkcjonowanie rynków; jaka jest rola czynnika temporalnego,
- jakie kryteria przyjąć w praktyce dla stosowania zasady racjonalności ekonomicznej, jakie są relacje kryteriów finansowych i etycznych, jak rangować te kryteria,
- problem ego-racjonalności (racjonalność interesu własnego) jako czynnik decyzji menedżerów i innych uczestników rynku,
- czy racjonalność społeczna i ekonomiczna stanowią dychotomię czy *iunctim*?

W niniejszym artykule odniesiono się do powyższych problemów w kontekście tezy artykułu, która jest następująca: nie ma jednego kryterium dla tworzenia zasady racjonalności ekonomicznej, która miałaby uniwersalne zastosowanie w różnych gospodarkach i przedsiębiorstwach.

Dla potrzeb badawczych wykorzystano analizę literatury oraz badań krajowych i zagranicznych, analizę komparatywną, metodę dedukcji oraz zasadę brzytwy Ockhama do koncepcji selekcji kryteriów racjonalności.

Teoretyczne aspekty racjonalności ekonomicznej

W ujęciu encyklopedycznym racjonalność to cecha świadomego działania polegająca na dostosowaniu środków do zamierzonego celu, jak też do warunków jego realizacji za pomocą czynności poznawczych i rozumowania. Można wyróżnić dwa rodzaje racjonalności, tj. rzeczową (adekwatność do rzeczywistości) oraz metodologiczną (adekwatność do wiedzy o rzeczywistość uznawanej za prawdę obiektywną).⁷

L. von Mises nakreślił wizję homo oeconomicus w swoich pracach, jego sposób funkcjonowania w otoczeniu gospodarczo-instytucjonalnym oraz dokonywanie racjonalnych wyborów, pomimo niedoskonałości będącego w jego dyspozycji aparatu poznawczego.⁸ Współcześnie dorobek finansów behawioralnych (D. Khaneman i A. Tversky)⁹ pozwala

⁷Encyklopedia organizacji i zarządzania, PWE, Warszawa, 1981, s. 430

⁸Von Mises L. *Ludzkie działanie: traktat o ekonomii*, Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa, 2007

⁹Khaneman D., Tversky A. *Rational Choice and the Framing of Decisions*, Journal of Business, vol. 59, no 4/1986

zidentyfikować koncepcję człowieka quasi-ekonomicznego, różniącego się od homo oeconomicus motywacjami do działania, asymetrią informacji, sposobami osiągnięcia zamierzonych celów i innymi cechami różnicującymi. Zestawienie powyższych skrajnych modeli działań ludzkich pozwala uwidocznic niekonsekwencje Misesa w analizowaniu racjonalnych zachowań uczestników rynku.

W literaturze można spotkać trzy ujęcia racjonalności.¹⁰ Poziom pierwszy, najprostszy, budzi najmniej wątpliwości i nie krępuje badacza skomplikowanymi założeniami – zachowanie ludzi racjonalnych zawsze ukierunkowane jest przez jakiś cel, nawet jeśli dane zachowanie zostało zdeterminowane przez wpływy zewnętrzne, genetyczne lub historyczne.

Postawa jednostki może być opisana jako irracjonalna, gdy stoi w przeciwieństwie do postawy kalkulacyjnej (tzw. kosztowo-dochodowej), która zachęca do zwiększania bogactwa dzięki podejmowaniu racjonalnych decyzji. Na przeciwnym biegunie są jednostki, które podejmują celowe i zamierzone decyzje. Decyzje będą zazwyczaj uważane za racjonalne, jeżeli zostały gruntownie przemyślane, zostały podjęte świadomie, z rozważeniem ceny relatywnej, kosztów oraz korzyści (użyteczność) w świetle możliwości podjęcia działań alternatywnych.¹¹

Drugi poziom postrzegania racjonalności odnosi się do predyspozycji człowieka i argumentowania swoich kryteriów i ocen. Podstawą jest tu odwołanie się do domyślnie lub świadomie ustalonych reguł logiki w odniesieniu do decyzji.

Trzeci poziom postrzegania racjonalności obejmuje pierwsze dwa znaczenia i sytuuje ekonomistów głównego nurtu (ich metody myślenia i uprawiania nauki), w sposób wyodrębniony wobec innych dyscyplin. Racjonalność nie jest tutaj zwyczajnym procesem argumentowania, ale jest zestawem precyzyjnie sformułowanych kryteriów wynikających z ludzkich motywacji, procesu podejmowania decyzji i wdrażania działań, które determinują dalsze postępowanie oparte o logiczne argumentowanie oraz efekty dedukcji. Używa się w tym trzecim podejściu pojęcia racjonalności, aby powiązać motywowane celem zachowanie jednostki z maksymalizacją jej dochodu (lub majątku).¹²

¹⁰Bochenek M., *Problem racjonalności w polskiej myśli ekonomicznej*, Key Text, Warszawa, 2009 oraz Nogal P., *Racjonalność ekonomiczna w kontekście teorii użyteczności*, [www.ue.katowice.pl/15_P.Nogal_Racjonalność_ekonomiczna ...](http://www.ue.katowice.pl/15_P.Nogal_Racjonalność_ekonomiczna...), dostęp 18.02.15.

¹¹Kwarciański T. *Racjonalność ekonomiczna i zasady moralne*, w: *Człowiek i jego decyzje*, red. K. A. Kłosiński, A. Biela, Wydawnictwo KUL Lublin, 2009

¹²Szerzej: Krugman P., Wells R., *Makroekonomia*, PWN, Warszawa 2012, s. 466 i nast.

Użyteczność versus racjonalność ekonomiczna może stanowić dychotomię w praktyce decyzyjnej. Jest ona ważnym pojęciem w ekonomii, ponieważ pokazuje, dlaczego ktoś wybrał daną kombinację dóbr o określonym poziomie satysfakcji, a funkcja użyteczności bada zależność między kombinacjami dóbr (wybór koszyka konsumpcyjnego) a użytecznością osiąganą z tego koszyka. N. Mankiw i M. Taylor dość krytycznie podeszli do tej kwestii twierdząc, że „[...] członkowie tego gatunku zawsze zachowują się racjonalnie: jako menedżerowie zawsze maksymalizują zysk, jako konsumenci dążą do maksymalizacji użyteczności [...]. Uwzględniając swoje ograniczenia, racjonalnie porównują koszty z korzyściami i zawsze wybierają najlepszy sposób postępowania”.¹³ Pozostaje dylemat – czyje i jakie to mają być korzyści; czy tylko zyski? Dorobek teorii finansów behawioralnych przeczy twierdzeniu Mankiwa i Taylora. Powyższych problemów nie rozstrzygnęła także ogłoszona przez O. Langego zasada racjonalnego gospodarowania.

B. Klimczak wymienia trzy warunki, które wskazują na racjonalność podjętego wyboru:

- posiadanie prawdziwej wiedzy i informacji dotyczących danego celu, przy czym informacja powinna być pełna (założenie mało realne),
- umiejętność korzystania z aparatu logicznego myślenia,
- umiejętność osiągania wyznaczonego celu (dyskusyjne; czy także realizacja celu za wszelką cenę?).¹⁴

Szeroką analizę racjonalności ekonomicznej można znaleźć w pracach V. Smitha.¹⁵ W swoich analizach oparł się on na rozróżnieniu typów racjonalności, dokonanych przez H. Simona. Chodzi o rozróżnienie między racjonalnością subiektywną, tj. zachowaniem, które jest racjonalne przy cechach związanych z postrzeganiem i oceną dokonaną przez jednostkę ludzką, którą badamy w tym zakresie, oraz racjonalnością obiektywną, tj. zachowaniem, które jest racjonalne w oczach badacza (eksperymentatora) w wyjaśnianiu obserwowanego zachowania. „Jeżeli przyjmie się twierdzenie, że zachowanie jednostki może być subiektywnie racjonalne, ale jest nieprawdopodobne, żeby było też obiektywnie racjonalne w złożonym otoczeniu, to wtedy postulat racjonalności traci dużo ze swej mocy przewidywania zachowania.”¹⁶ Kategoria przewidywalności decyzji, analizowana przez V. Smitha, pozwala

¹³Mankiw N. G., Taylor M.P., *Mikroekonomia*, PWE, Warszawa 2009, s. 622.

¹⁴Klimczak B., *Mikroekonomia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, s. 63.

¹⁵Smith V. L., *Constructivist and Ecological Rationality in Economics*, American Economic Review no 93/2003 oraz Smith V. L., *Rationality in Economics. Constructivist and Ecological Forms*, Cambridge, 2009.

¹⁶Smith V. L., *Racjonalność w ekonomii*, Wolters Kluwer, Warszawa, 2013, s. 213.

na właściwe planowanie i ocenę działalności polegającej na zarządzaniu jakimś projektem czy też podmiotem, a w ujęciu makro pozwalałaby – gdyby to była racjonalność obiektywna – na przewidywalność zachowania całych rynków (co nigdy nie było możliwe).

Tradycyjnie w ekonomii neoklasycznej racjonalność ekonomiczna i racjonalność społeczna były traktowane odrębnie, jako dotyczące różnych działalności człowieka. Racjonalność społeczna może być rozumiana jako postępowanie jednostek oparte o kryteria ochrony dobra społecznego, filantropii, pomocy wzajemnej, ochrony środowiska, i in. Kwestie te regulują zasady etyki, w tym kodeksy deontologiczne. Konsekwencją łamania zasad może być np. wykluczenie społeczne z jakiejś grupy, organizacji i inne.

Problem racjonalności wiąże się z pytaniem czy zyski mogą być etyczne? T. Kotarbiński stwierdził na jednym ze swoich seminariów: „Zajmuję się etyką i prakseologią, prakseologia uczy jak działać skutecznie, a etyka jak ustrzec się prakseologii. Czasami racjonalność może być nieszczęściem. W ramach różnych utopii chciano stworzyć racjonalny świat. Najgorzej było, gdy utopię zaczynano wcielać w rzeczywistość.”¹⁷

M. Bochenek przeanalizował ewolucję poglądów na temat racjonalności w polskiej teorii ekonomii od drugiej połowy XVIII w. do wieku XX. Ponieważ tradycyjne ujęcie racjonalności, wg autora, nie odpowiada wyzwaniom współczesnej gospodarki, zaproponował nową koncepcję, w której uwzględnił kwestie zaspokojenia potrzeb podstawowych, pełnego zatrudnienia, równowagi ekologicznej, liberalizacji handlu światowego, redukcji wydatków zbrojeniowych, zmiany struktury konsumpcji oraz zmiany hierarchii wartości z mieć na być – co wydaje się być zbyt szerokim podejściem.¹⁸

Racjonalność ekonomiczna jako podstawa podejmowania decyzji

Wszelkie decyzje w gospodarce, tj. decyzje menedżerów (w tym w podmiotach non-profit), decyzje inwestorów i decyzje klientów, powinny być podejmowane w oparciu o kryteria racjonalności ekonomicznej. Jednakże zestaw tych kryteriów może być różny, tak jak różna jest subiektywna i obiektywna racjonalność ekonomiczna. Poniżej zajmiemy się kryteriami subiektywnej racjonalności ekonomicznej. Można rozważyć następujące typy tych kryteriów:

- wzrost wartości przedsiębiorstwa,

¹⁷Kula M., *Trzeba pracować i produkować. Wykłady z socjologii historycznej*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego i Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich, Warszawa, 2014, s. 36.

¹⁸Bochenek M., *Problem racjonalności w polskiej myśli ekonomicznej*, Key Text, Warszawa, 2009.

- bezpieczeństwo finansowe podmiotu,
- przetrwanie podmiotu gospodarczego,
- maksymalizacja dochodu netto podmiotu gospodarczego,
- wzrost pozycji konkurencyjnej na rynku,
- maksymalizacja zatrudnienia,
- minimalizacja szkód w otoczeniu (ekonomicznych i społecznych),
- maksymalizacja wolumenu świadczonych usług społecznych,
- maksymalizacja wydatków na pomoc społeczną,
- zabezpieczenie własnego interesu (prawnego i ekonomicznego) przez decydenta,
- zabezpieczenie interesu jakiejś grupy w przedsiębiorstwie (prawnego i ekonomicznego) przez decydenta uczestniczącego w tej grupie,
- mix powyższych kryteriów.

Powyższą listę można by rozszerzać i uszczegóławiać; wydaje się jednak, że zawiera ona podstawowe grupy kryteriów. Istotne byłoby zbadanie; jakie kryteria występują najczęściej przy podejmowaniu decyzji przez top-menedżerów.

Szczególny dylemat decyzyjny to proporcja kryteriów ekonomicznych (racjonalności ekonomicznej) i społecznych (w tym etycznych). Unikalne badania przeprowadzone w Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie SGH, pod kierunkiem A. Hermana, wskazują na duże zróżnicowanie w podejściu do stosowania wartości ekonomicznych w zarządzaniu; ponad połowa badanych wskazała, że wartości ekonomiczne mają znaczenie kluczowe, ale znaczenie kluczowe ma również respektowanie prawa, norm etycznych i dobrych obyczajów (tabl. 1).

Tabela 1.

Ranga wartości ekonomicznych na tle innych w świetle badania menedżerów i pracowników polskich przedsiębiorstw w 2014 r. [Źródło: Zarządzanie przez wartości / MBV, Raport z badania statutowego pod red. A. Hermana i T. Oleksyna, masz. pow., KNoP SGH, Warszawa, 2014, s. 14.]

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba wskazań	Udział %
1	Wartości ekonomiczne są dla nas najważniejsze, obok respektowania prawa	167	32,6
2	Wartości ekonomiczne mają dla nas znaczenie kluczowe; znaczenie kluczowe ma również respektowanie prawa, norm etycznych i dobrych obyczajów	289	56,4
3	Wartości pozaekonomiczne i pozaetyczne – kulturowe, obywatelskie, związane z rozwojem, ekologią – są u nas uważane za równie ważne jak ekonomiczne; żadna z grup wartości nie jest traktowana priorytetowo	52	10,2
4	Inne odpowiedzi	4	0,8
x	Razem	512	100,0

Uwaga: badanie w 512 przedsiębiorstwach, w tym 144 menedżerów.

Do ograniczeń decyzyjnych zwykle zalicza się następujące:

- ograniczony dostęp do środków realizacji decyzji (problem realności wykonania),
- asymetria informacji u menedżerów-decydentów,
- regulacje prawne i ich interpretacje urzędowe,
- system wartości i przekonania decydenta (ogólne i ekonomiczne),
- system motywacji menedżerów,
- oczekiwania pracodawcy (właściciela).

Specyficzne ograniczenia procesu podejmowania decyzji występują w wielkich firmach globalnych; związane są one także z dysfunkcjami i patologiami zarządzania; jest to jednak odrębny problem badawczy.¹⁹

¹⁹Masiukiewicz P., Dec P., *Dysfunctions and Risks of Big Financial Institutions*, Business Systems and Economics, research journal, no 3/2013 oraz Santoro M. A., Strauss R. J. *Too Big and Too Interconnected to Fail: Historical and Ethical Analysis of Sustainability Risk to The US Financial System*, International Journal of Sustainable Economy no 4/2012.

Proces decyzyjny w każdej instytucji wymaga czasu; można tu mówić o czasie społecznie niezbędnym. Jednak w przedsiębiorstwach, a także w urzędach administracji państwowej czy sądownictwie – podejmowane decyzje niestety często abstrahują od czynnika czasu.

Racjonalność ekonomiczna a wartość czasu

Era temporalizacji, wartość czasu, zarządzanie czasem, utrata wartości w czasie to pojęcia coraz częściej używane w ekonomii. Z punktu widzenia racjonalności ekonomicznej efektywne jest takie działanie, które daje maksymalną korzyść w danym czasie. Problematyka zarządzania czasem dotyczy zarówno sprawności decyzyjnej w przedsiębiorstwie, jak i postępowań mających na celu dochodzenie należności, jak też procesów naprawczych, upadłościowych i procedur sądowo-egzekucyjnych (problem czynnika temporalnego w sądownictwie gospodarczym).

Czas jako kategoria ekonomiczna występuje stale w finansach i zarządzaniu przedsiębiorstwem; szereg kategorii ekonomicznych odnosi się do czasu, tj. wyraża je się dla określonego odcinka czasu, np. suma bilansowa, kapitały obce, wartość aktywów pracujących, dochód, zysk, przepływy pieniężne, stopa zwrotu z kapitału i aktywów.

Już K. Marks wprowadził kategorię czasu społecznie niezbędnego do procesów wytwórczych; określił on jego wymiar poprzez przeciętny stan techniki oraz przeciętny sposób organizacji produkcji z jednej strony, a z drugiej jako niezbędną część globalnego czasu pracy potrzebnego na zaspokojenie określonego zapotrzebowania społecznego.²⁰ Marksowskie pojęcie wartości wiąże się z czasem za pośrednictwem kategorii pracy, która w swej abstrakcyjnej formie sprowadza się właśnie do czasu pracy.²¹

Zarządzanie czasem jako dyscyplinę naukową wykreował P. Drucker (jego zdaniem: ważniejsze od robienia wszystkiego jak trzeba, jest robienie tego co trzeba). Wg. L. Seiwerta zarządzanie czasem jest konsekwentnym i zorientowanym na cel stosowaniem w praktyce sprawdzonych technik pracy w taki sposób, że kierowanie samym sobą i swoim otoczeniem odbywa się bez trudu, a otrzymany do dyspozycji czas jest wykorzystywany optymalnie.²²

²⁰ Łagosz M., *Marks. Praca i czas*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2012, s. 26.

²¹ Łagosz M. *Marks...*, op. cit. s. 11.

²² Kubik K., *Czas jako kapitał*, w: *Aktualne problemy zarządzania organizacjami*, red. W. Kowalczewski, Wydawnictwo Szkoła Wyższa im. Jańskiego i Difin, Warszawa, 2008, s. 343.

Czynniki związane z czasem wpływają na wartość przedsiębiorstwa.²³ Na czynnik temporalny wartości przedsiębiorstwa składają się następujące zjawiska:

- wartość majątku trwałego i finansowego zmieniająca się w czasie (np. falująca inflacja, zmiany kursów walut, fluktuacja kursów na giełdzie, utrata wartości ekonomicznej danego aktywa, itp.),
- zmiana wyceny wartości pracy z upływem czasu (np. rewaloryzacja płac i emerytur),
- analiza przepływów pieniężnych, która pozwala przedsiębiorstwu kontrolować płynność i wypłacalność w odcinkach czasu; ważne jest tu planowanie przepływów pieniężnych,
- utrata wartości w czasie ma funkcję continuum; do jej obliczania w przedsiębiorstwie służą m. in. takie instrumenty jak: amortyzacja (umorzenie środków trwałych), przeszacowanie wartości, rachunek dyskontowy aktywów (ustalenie wartości bieżącej poszczególnych aktywów finansowych lub wartości całego przedsiębiorstwa metodą DCF).

W zależności od siły pieniądza w danej gospodarce (inflacja lub deflacja) wpływ czasu na wartość przedsiębiorstwa, w tym jego aktywów finansowych będzie różny; kwestie te opisuje teoria wartości pieniądza w czasie – wykorzystująca modele stopy procentowej i dyskontowej.

Straty z tytułu niepodjętych lub spóźnionych decyzji mogą dotyczyć w gospodarce realnej między innymi następujących obszarów:

- rozciągnięcie inwestycji w czasie; co oznacza opóźnienia w spłacie kredytów, spadek jej wartości (NPV) i inne,
- nieprofesjonalne zarządzanie nadwyżkami NCF w przedsiębiorstwie, powodujące utratę wartości pieniądza w czasie,
- odkładanie w czasie restytucji majątku trwałego, co może oznaczać dodatkowe koszty remontów, spadek konkurencyjności produktów i inne,
- wadliwe zarządzanie należnościami przedsiębiorstwa w czasie, powodujące utratę wartości przeterminowanych należności (w warunkach inflacji).

²³ Banasik P., Masiukiewicz P., *Czynnik temporalny w sądowych procesach gospodarczych a utrata wartości przedsiębiorstw*, w: *Budowa wartości wymiaru sprawiedliwości*, pod red. P. Banasika, Wydawnictwo Kowalewski & Wolf, Gdańsk, 2015.

Kryterium czasu może i powinno być uwzględniane w procesie decyzyjnym w przedsiębiorstwie. Czas bowiem w większości decyzji ekonomicznych stanowi jedną z pozycji tzw. kosztów ukrytych. Niedocenienie tego czynnika przez decydentów (nie tylko menedżerów) powoduje pewne straty w skali społecznej; straty nie do odrobienia, bowiem czasu się nie cofnie.

Zasada racjonalności ekonomicznej a odpowiedzialność top-menedżera

Cechą funkcji kierowniczych jest odpowiedzialność w wymiarze moralnym i prawnym; coraz częściej także finansowym. W cyklu prakseologicznym: czyn (decyzja) – skutek – ocena - odpowiedzialność - konsekwencje, pojawia się szereg problemów teoretycznych i praktycznych dotyczących odpowiedzialności. Problematyce odpowiedzialności top-menedżerów poświęcono stosunkowo mało miejsca w literaturze z zakresu zarządzania. W praktyce pojawia się wiele etycznych problemów decyzyjnych, oczekiwany poziom wymagań i kwalifikacji versus poziom konsekwencji prawnych (np. kontraktowych), szczególnie wobec menedżerów największych podmiotów gospodarczych - w sytuacji rozległych nieraz społecznych skutków ich decyzji.²⁴

W teorii zarządzania odpowiedzialność definiowana jest jako konsekwencja niedopełnienia obowiązku płynącego z normy moralnej, politycznej, zwyczajowej lub prawnej. Odpowiadać można z tytułu winy lub ryzyka; przebieg kryzysu finansowego subprime świadczy o ignorowaniu tego drugiego obszaru.²⁵ W zarządzaniu wyróżnia się także tzw. odpowiedzialność funkcji (odpowiedzialność prawna, służbowa i moralna) z tytułu wykonywania określonych czynności kierowniczych lub pracowniczych. Zdaniem P. Krugmana można także wyróżnić trzy ujęcia odpowiedzialności: podmiotową – gdy chodzi o podmiot (osoba lub instytucja) cechujący się odpowiedzialnością za czyny (w tym decyzje), przedmiotową – gdy odpowiedzialność rozumiemy jako pewien stan formalny (osoba lub instytucja odpowiadająca za jakąś sprawę) oraz atrybutową – jeżeli podmiot poniósł za jakiś czyn odpowiedzialność w sensie doświadczonych konsekwencji moralnych lub prawnych. Obowiązek zarówno podjęcia jak i zaniechania działań wiąże się też z groźbą sankcji moralnych, prawnych i finansowych. W teorii odpowiedzialność w ujęciu atrybutowym

²⁴Potrzebna wolna gospodarka z odpowiedzialnością za błędy, rozmowa z Larsem Voglem, Biuletyn PTE, nr 3/2013.

²⁵Krugman P., *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, W.W. Norton Company Limited, 2009.

definiowana jest także jako konsekwencja niedopełnienia obowiązku płynącego z normy moralnej, politycznej, zwyczajowej lub prawnej. Odpowiedzialność może wystąpić z tytułu winy lub ryzyka; przebieg kryzysu finansowego subprime świadczy o ignorowaniu tego drugiego obszaru.

W zarządzaniu wyróżnia się także tzw. odpowiedzialność funkcji (odpowiedzialność prawna, służbowa i moralna) z tytułu wykonywania określonych czynności np. kierowniczych.

T. Pszczołowski formułuje pojęcie odpowiedzialności w sensie prakseologicznym; tj. odpowiedzialność w tym ujęciu należy rozumieć jako stosunek między sprawcą, wynikiem jego działania a podmiotem oceniającym, który dysponuje nagrodą lub karą.²⁶ Zdaniem tego autora prakseologiczne pojęcie odpowiedzialności jest węższe od prawnego, gdyż dotyczy tylko stosunku sprawstwa, a odpowiedzialność za czyny wspólnie wykonywane jest współodpowiedzialnością. W. Gasparski wskazuje, że „prakseologiczna definicja odpowiedzialności określa jedynie formę tego pojęcia, będąc pustą co do treści. Prakseologia, podobnie jak logika, nie zajmuje się treścią tego, co opisuje, interesuje się czystą formą, a dokładniej relacjami między wyróżnionymi elementami. Te elementy to podmiot, cel, kryteria oceny, zasoby, narzędzia, metody, otoczenie działania. (...) Otóż sprawca (...) odpowiada za właściwy dobór tych elementów ze względu na cel (cele) i kryteria działania zwane składowymi głównymi działania. (...) W sensie prakseologicznym wykonawca działania ponosi odpowiedzialność, czyli odpowiada za zgodny z prakseologiczną formą (uniwersalną) przebieg danego działania”.²⁷

W ujęciu T. Kotarbińskiego pojęcie odpowiedzialności stanowi iunctim ze sprawstwem, bowiem odpowiedzialnym za jakies zdarzenie może być tylko jego sprawca.²⁸ W prakseologii wyróżnia się cztery sytuacje, które tworzą podstawy ontyczne odpowiedzialności sprawcy; tj.:

1. ktoś ponosi odpowiedzialność za coś (jest za coś odpowiedzialny),
2. ktoś działa odpowiedzialnie,
3. ktoś bierze odpowiedzialność za coś,
4. ktoś jest za coś pociągany do odpowiedzialności.

W ujęciu prakseologicznym z odpowiedzialnością wiąże się pewność działania. Pewność subiektywna to poczucie pewności sprawcy, że dane działanie przyniesie pożądany skutek.

²⁶Pszczołowski T., *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1978, s. 143.

²⁷Gasparski W., *Forma i treść odpowiedzialności*, Prakseologia nr 142/2002

²⁸Znamierowski C., *Oceny i normy*, PWN, Warszawa, 1957, s. 532

Konsekwencją tej pewności może być błąd praktyczny, ale czasami ta pewność wzmaga sprawność i jest jednym z pożądaných technicznych walorów działania. Bywa też pewność wykalkulowana, np. dowódca rozkazuje podjęcie walki, zapewnia podwładnych o jej pomyślnym skutku, ale sam nie ma pewności, czy dany manewr się powiedzie; co wiąże się z zasadą prawa do błędów.

Obok ekonomicznej i prawnej występuje odpowiedzialność moralna i jest to właściwość ludzkiego postępowania, przejawiająca się w gotowości do ponoszenia dobrych i złych skutków czynów i wynika ona z przekonań moralnych.²⁹ Zdaniem B. Klimczak odpowiedzialność jest moralną cechą ludzkiego postępowania rozciągającą się w stosunku do wartości intencji, wyborów, działań oraz konsekwencji działań.³⁰ Autorka powołuje się na cztery formy odpowiedzialności (za R. Ingardenem). "Podjęcie odpowiedzialności polega na zastosowaniu zasady derealizacji, czyli wyrównania wartości czynów człowieka. Zasada derealizacji stanowi, że podjęcie odpowiedzialności polega na zrekompensowaniu negatywnej wartości i na ręczeniu za pozytywną wartość czynu".³¹ Zrekompensowanie negatywnej wartości czynu wymaga: powetowania lub usunięcia szkody czy krzywdy oraz odczucia i wyrażenia skruchy. Jednak w praktyce dominuje podejście utylitarne do działań. Z założeń etyki utylitarnej wynika, że każde postępowanie jest słuszne moralnie, jeśli przyczynia się do dobra społeczności. Badania potwierdziły, że uzasadnienie utylitarne jest jednym z ważniejszych, branych pod uwagę przez menedżerów podczas formułowania sądów moralnych oraz podejmowania decyzji zgodnych z etyką biznesu.³² Natomiast realizowanie pożądaných społecznie wartości uzasadnia oczekiwania nagrody i uznania.

Odpowiedzialność moralna nie zawsze ma jednoznaczny charakter; wiąże się to z konfliktowym podłożem wyborów moralnych.³³ L. Newman podkreśla, iż filozofia menedżera może być ważniejsza dla jego przyszłego powodzenia niż jego wiedza i nawyki, o ile w swoim działaniu będzie się kierował przede wszystkim zasadami, a następnie metodami.³⁴ Taką zasadą powinna być racjonalność ekonomiczna.

²⁹Lewicka-Strzałecka A., *Odpowiedzialność moralna w życiu gospodarczym*, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa, 2006.

³⁰Klimczak B., *Etyczne otoczenie rynku kapitałowego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego, Wrocław, 1998, s. 36.

³¹Klimczak B., op. cit. s. 37.

³²Kujala J., Lamsa A. M., Penttila K., *Managers' Moral Decision – Making Patterns Over Time: a Multidimensional Approach*, Journal of Business Ethics, no 100/2011.

³³Banajski R., *Decyzje w sytuacji konfliktów moralnych*, Prakseologia nr 146/2006 oraz Gasparski W. *Klemensa Szaniawskiego teoria decyzji w zarysie*, Prakseologia nr 146/2006.

³⁴Newman L., F. *Some Philosophies of Management*, Advanced Management, t. 24, nr 2/1959, s. 6.

Decyzje w działalności gospodarczej wywołują niekiedy skutki uboczne, niezamierzone. W praktyce występuje zasada podwójnego skutku, która powoduje dylematy moralne i wydłuża czas podjęcia decyzji. Jej istotą jest problem uzasadnienia decyzji wywołujących wraz z zamierzonymi skutkami pozytywnymi, także skutki negatywne dla przedsiębiorstwa lub otoczenia.³⁵ Osiągnięcie jednej wartości spowoduje zniszczenie innej - jest zatem problem dwojakiej kwalifikacji moralnej skutków, który musi rozstrzygnąć menedżer.

E. Brigham wskazuje, że odpowiedzialność menedżera zajmującego się finansami wynika z zadań dotyczących zdobycia i wykorzystania funduszy tak, aby maksymalnie zwiększyć wartość firmy - co jest wskazaniem kryterium racjonalności. Destrukcja wartości przedsiębiorstwa uzasadniałaby zatem poniesienie przez menedżerów odpowiedzialności w sensie atrybutowym.³⁶

Nową formą odpowiedzialności, coraz szerzej stosowaną na rynkach finansowych jest procedura clawback, tj. zwrotu bonusów i innych wynagrodzeń w przypadku zawinionych przez menedżerów strat firmy.³⁷

Problem odpowiedzialności menedżera ma często charakter dualistyczny; z jednej strony jest on obciążany ogólną odpowiedzialnością za wszelkie straty finansowe i wizerunkowe firmy, z drugiej strony ponosi osobistą odpowiedzialność etyczną, prawną i finansową za konkretne decyzje. Posługiwanie się argumentami racjonalności ekonomicznej powoduje, jak się wydaje, pewną redukcję konsekwencji, w tym moralnych dylematów z tytułu podjętych i wdrożonych decyzji.

Brzytwa Ockhama w podejściu do kryteriów racjonalności

Mnogość celów, wielość kryteriów efektywności ekonomicznej i obawa przed osobistymi konsekwencjami podjętej decyzji kreuje konflikt decyzyjny powodujący odraczenie decyzji, aż stanie się nieaktualna (zbyteczna, po czasie). Zatem niezbędne jest samoograniczenie decydenta w powyższym zakresie. Kryteria racjonalności ekonomicznej w podejmowaniu

³⁵Sokołowska J., *Zasada podwójnego skutku w działalności gospodarczej*, in: *Biznes, etyka, odpowiedzialność*, ed. W. Gasparski, Wydawnictwa Profesjonalne PWN, Warszawa, 2013.

³⁶Brigham E. F., *Podstawy zarządzania finansami*, PWE, Warszawa, 1996, s. 23.

³⁷Masiukiewicz P., *Responsibility of Bank Managers*, *Krakowskie Studia Małopolskie* nr 19/2014.

decyzji w przedsiębiorstwie mogą i powinny być selekcjonowane według zasady brzytwy Ockhama.³⁸

Reguły ekonomii myślenia formułowano już w starożytności (Platon, Arystoteles) oraz w filozofii średniowiecznej (Św. Augustyn). Ockham zradykalizował jednak te twierdzenia; czyniąc je istotnym elementem swojej filozofii. Najbardziej znane sformułowanie tej zasady „Nie należy mnożyć bytów ponad potrzebę” nie pochodzi od Ockhama, lecz od niemieckiego filozofa J. Clauberga.³⁹ Zgodnie z filozofią Ockhama wielość traktowana jest jako niekonieczna, dlatego wymaga wyjaśnienia. Nie należy wprowadzać nowych pojęć, kategorii czy bytów, jeśli nie jest to uzasadnione poprzez rozum, doświadczenie lub Biblię. W XVII wieku brzytwa Ockhama została oddzielona od swego średniowiecznego kontekstu i jako zasada ekonomii myślenia stała się podstawą nowożytnej metodologii nauki. Zgodnie z tym ujęciem nie należy wprowadzać nowych pojęć i założeń, jeśli nie ma się ku temu mocnych podstaw, a najprostsze rozwiązania teoretyczne, przyjmujące najmniejszą liczbę założeń, uważane są za najlepsze.

Zdaniem Ockhama zasada ekonomii myślenia to: 1) „bez konieczności nie należy zakładać niepotrzebnej wielości”; 2) „nie warto czynić przy pomocy wielu tego, co daje się zrobić przy pomocy mniejszej ilości”, a w odniesieniu do weryfikacji zdań to: 3) „kiedy ma być zweryfikowane zdanie o rzeczach i dwie rzeczy wystarczą dla jego prawdziwości, to nie trzeba zakładać trzeciej”. Zasada ta może żądać ograniczenia zarówno nadmiernej liczby założeń, jak i bytów; może więc mieć znaczenie epistemologiczne i ontologiczne.⁴⁰

Efektywne stosowanie zasady racjonalności ekonomicznej w podejmowaniu decyzji menedżerskich powinno zatem opierać się na przejrzystych kryteriach, przyjętych przez podejmującego decyzję.

³⁸Najbardziej znane sformułowanie tej zasady: *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*. Określenie jej jako brzytwy Ockhama (*novacula occami et nominalium*) pojawiło się po raz pierwszy u XVII-wiecznego filozofa i teologa L. Fromondusa. Ockham zradykalizował twierdzenia i uczynił istotnym elementem swojej filozofii. Zgodnie z filozofią Ockhama wielość traktowana jest jako niekonieczna, dlatego wymaga wyjaśnienia. Szerzej: Ockham W., *O czasie*, Wydawnictwo WAM, Kraków, 2007.

³⁹Panaccio C., *Ockham*, w: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. Craig, London–New York 1998.

⁴⁰Panaccio C. *Ockham*, op. cit.

Podsumowanie

Problem racjonalności ekonomicznej nie jest nowy, nowe są jednak uwarunkowania i kryteria podejmowania racjonalnych lub z pozoru racjonalnych decyzji przez top-menedżerów. Wielość kryteriów i subiektywizm doboru oznaczać może w praktyce różną racjonalność i różne decyzje w tej samej nieraz sprawie. Ani ekonomia, ani prakseologia i etyka nie dostarczyły dostatecznych podstaw naukowych do stworzenia jednej uniwersalnej zasady racjonalności ekonomicznej. Teza artykułu jest prawdziwa. Stąd potrzebne jest podjęcie badań, które stworzyłyby szersze podstawy dla procesu decyzyjnego oraz powiązanych z nim modeli motywacji top-menedżerów. Potrzebne są także przejrzyste kryteria racjonalności w wielu obszarach styku gospodarki i państwa; na przykład przy zamówieniach publicznych. Podejmowanie decyzji w oparciu o zasadę racjonalności ekonomicznej jest o tyle ważne, że w ujęciu subiektywnym łączy się z zasadą prawa menedżera do błędów i ogranicza zatem przysłą odpowiedzialność prawną i etyczną. W sensie obiektywnym może oznaczać dążenie do optimum alokacji zasobów (wraz z ochroną środowiska i ochroną jednostki ludzkiej).

Mnogość celów, wielość kryteriów racjonalności ekonomicznej i obawa przed konsekwencjami podjętej decyzji, kreują konflikt decyzyjny powodujący niekiedy brak lub odłożenie decyzji w czasie. Zatem niezbędne jest samoograniczenie decydenta w powyższym zakresie; przydatna może tu być zasada brzytwy Ockhama.

Nie ma jednego obiektywnego zestawu kryteriów racjonalności ekonomicznej; kryteria te adaptowane są w zależności od celów działalności gospodarczej oraz systemu wartości wyznawanego przez decydenta. Istotny może być też zakres i skuteczność systemu odpowiedzialności finansowej za podejmowane decyzje. Procesy te mają zatem charakter przede wszystkim subiektywny. Należy także dążyć do zbliżania kryteriów racjonalności ekonomicznej i społecznej.

Bibliografia

1. Banajski R., Decyzje w sytuacji konfliktów moralnych, *Prakseologia* nr 146/2006.
2. Banasik P., Masiukiewicz P., Czynniki temporalne w sądowych procesach gospodarczych a utrata wartości przedsiębiorstw, w: *Budowa wartości wymiaru sprawiedliwości*, pod red. P. Banasika, Wydawnictwo Kowalewski & Wolf, Gdańsk, 2015.
3. Birgham E. F., *Podstawy zarządzania finansami*, PWE, Warszawa, 1996.
4. Bochenek M., *Problem racjonalności w polskiej myśli ekonomicznej*, Key Text, Warszawa, 2009.
5. Bolesta-Kukułka K., *Decyzje menedżerskie*, PWE, Warszawa, 2003.

6. Emshwiller J. R., The Last of the Golden Swindlers, The Wall Street Journal, 12-14.03.2010.
7. Encyklopedia organizacji i zarządzania, PWE, Warszawa, 1981.
8. Gasparski W., Forma i treść odpowiedzialności, Prakseologia nr 142/2002.
9. Gasparski W., Klemensa Szaniawskiego teoria decyzji w zarysie, Prakseologia nr 146/2006.
10. Khaneman D., Tversky A., Rational Choice and the Framing of Decisions, Journal of Business, vol. 59, no 4/1986.
11. Klimczak B., Etyczne otoczenie *ryнку kapitałowego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego, Wrocław, 1998.
12. Klimczak B., Mikroekonomia. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.
13. Krugman P., The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008, W.W. Norton Company Limited, 2009.
14. Krugman P., Wells R., Makroekonomia. PWN, Warszawa 2012.
15. Kujala J., Lamsa A. M., Penttila K., Managers' Moral Decision – Making Patterns Over Time: a Multidimensional Approach, Journal of Business Ethics, no 100/2011.
16. Kubik K., Czas jako kapitał, w: Aktualne problemy zarządzania organizacjami, red. W. Kowalczewski, Wydawnictwo Szkoła Wyższa im. Jańskiego i Difin, Warszawa, 2008.
17. Kula M., Trzeba pracować i produkować. Wykłady z socjologii historycznej, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego i Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich, Warszawa, 2014.
18. Kwarciński T., Racjonalność ekonomiczna i zasady moralne, w: Człowiek i jego decyzje, red. K. A. Kłosiński, A. Biela, Wydawnictwo KUL Lublin, 2009.
19. Lewicka-Strzałecka A., Odpowiedzialność moralna w życiu gospodarczym, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa, 2006.
20. Łagosz M., Marks. Praca i czas, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2012.
21. Mankiw N. G., Taylor M.P., Mikroekonomia. PWE, Warszawa 2009.
22. Masiukiewicz P., Dec P., Dysfunctions and Risks of Big Financial Institutions, Business Systems and Economics, research journal, no 3/2013.
23. Masiukiewicz P., Responsibility of Bank Managers, Krakowskie Studia Małopolskie nr 19/2014.
24. McKenzie R. B., Predictably Rational? Springer, Berlin, 2010.
25. Newman L. F., Some Philosophies of Management, Advanced Management, t. 24, nr 2/1959
26. Nogal P. Racjonalność ekonomiczna w kontekście teorii użyteczności, [www.ue.katowice.pl/15_P.Nogal_Racjonalność_ekonomiczna ...](http://www.ue.katowice.pl/15_P.Nogal_Racjonalność_ekonomiczna...), dostęp 18.02.15.
27. Ockkham W., O czasie, Wydawnictwo WAM, Kraków, 2007,
28. Panaccio C., Ockham, in: Routledge Encyclopedia of Philosophy, ed. E. Craig, London–New York, 1998.
29. Potrzebna wolna gospodarka z odpowiedzialnością za błędy, rozmowa z Larsem Voglem, Biuletyn PTE, nr 3/2013.
30. Pszczołowski T., Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji, Ossolineum, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1978.
31. Santoro M. A., Strauss R. J., Too Big and Too Interconnected to Fail: Historical and Ethical Analysis of Sustainability Risk to The US Financial System, International Journal of Sustainable Economy no 4/2012.
32. Smith V. L., Rationality in Economics. Constructivist and Ecological Forms, Cambridge, 2009.

33. Smith V. L., Constructivist and Ecological Rationality in Economics, *American Economic Review* no 93/2003.
34. Smith V. L., *Racjonalność w ekonomii*, Wolters Kluwer, Warszawa, 2013.
35. Sokołowska J., *Zasada podwójnego skutku w działalności gospodarczej*, w: *Biznes, etyka, odpowiedzialność*, ed. W. Gasparski, Wydawnictwa Profesjonalne PWN, Warszawa, 2013.
36. Weber R. A., Camerer C. F., Behavioral Experiments in Economics, *Journal of Economic Behavior and Organization*, no. 9/2006.
37. Von Mises L., *Ludzkie działanie: traktat o ekonomii*, Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa, 2007.
38. *Zarządzanie przez wartości / MBV, Raport z badania statutowego* pod red. A. Hermana i T. Oleksyna, masz. pow., KNoP SGH, Warszawa, 2014.
39. Znamierowski C., *Oceny i normy*, PWN, Warszawa, 1957.

Economics rationality versus Ockham razor

Abstract: This article make the analyze of economic rationality and them criteria's in decision process of enterprises. It is not new problem, that new are conditions in economy and approach of criteria's of economic rationality. There problems are connected in this article with rules of "Ockham razor". Economic rationality will be in praxis only subjective – this is problem for new regulations of economy, for new contracts and motivated system for top-managers and for mark the decision of managers. New researches the economic rationality are necessary.

Key words: decisions in economy, ethic, homo quasi-economics, economic criteria's, economics rationality

Konsument na rynku usług consumer finance (ekonomia – prawo – etyka)

Włodzimierz Szpringer

Szkoła Główna Handlowa
Kolegium Nauk o Przedsiębiorstwie,
Uniwersytet Warszawski, Wydział Zarządzania

e-mail: wloszp@wp.pl

Streszczenie: Celem artykułu jest próba interdyscyplinarnego, systemowego spojrzenia na sytuację konsumenta na rynku consumer finance – z perspektywy ekonomii, prawa i etyki. W długim okresie istnieją bardziej skuteczne sposoby redukcji oprocentowania kredytów, poprawy dostępu do finansowania i ograniczania wykluczenia finansowego niż regulacja maksymalnych kosztów kredytu. Są to instrumenty, które zwiększają przejrzystość, konkurencyjność i innowacyjność produktów, poprawiają warunki ramowe ochrony konsumentów usług finansowych (zwiększenie wiedzy z zakresu finansów, budowa zaufania i kodeksów etycznych, odpowiedzialne kredytowanie i certyfikacja produktów, działalność biur informacji kredytowej, wymuszanie ujawniania informacji dotyczących łącznego kosztu pożyczki, promowanie produktów mikrokredytowych, egzekwowanie oceny zdolności kredytowej i dodatkowe restrykcje dotyczące pożyczek odnawialnych lub konsolidacyjnych, a także produktów wysoce złożonych i rodzących długoterminowe zobowiązania dla konsumentów. Podejmuje się analizy ilustrujące koszty i korzyści dla interesariuszy, np. wynikające z nadmiernie restrykcyjnej ochrony konsumenta na rynku usług consumer finance. Szacowane są koszty i korzyści z perspektywy całego rynku finansowego, np. zaostrzenie ochrony konsumenta powoduje słabszą dostępność kredytu dla konsumentów wrażliwych i spychanie ich do szarej strefy, podrożenie pośrednictwa finansowego w sektorze consumer finance, utrudnianie łągodzenia wykluczenia finansowego, ośmielanie postaw roszczeniowych i hazardu moralnego, podważanie wzajemnej lojalności i zaufania między stronami kontraktu.

Słowa kluczowe: konsument, bank, firma pożyczkowa, kredyt konsumencki, ochrona konsumenta, edukacja finansowa, konkurencja, regulacja, ocena skutków regulacji, ekonomiczna analiza prawa

Wprowadzenie

Teoretyczne przesłanki regulacji rynku consumer finance

Ekonomia dobrobytu poszukuje odpowiedzi na pytanie, kiedy państwo powinno interweniować w wolność lub własność. Atrakcyjność teorii dobrobytu polega na spójności między modelem opisowym ludzkich zachowań a konkluzjami i zaleceniami wyprowadzonymi z tego modelu. Założenie racjonalnego wyboru pozwala traktować efekty jako optymalne w rozumieniu efektywności Pareto. Stanowią one równocześnie punkty odniesienia dla ocen normatywnych. Ekonomia instytucjonalna wykracza wszelako poza naukę ekonomii i ma w polu widzenia społeczne uwarunkowania ludzkich zachowań (ekonomia behawioralna).

W kwestii ingerencji państwa przymus i konsensus są w centrum rozważań. Państwo nie może się natomiast zobowiązać do uzyskania zgody adresatów w każdym przypadku. Państwo ingeruje również wtedy, gdy przewiduje pozytywne skutki takiej interwencji, czyli przewagę korzyści w porównaniu do kosztów. Preferencje adresatów nie zawsze są ponadto stabilne w czasie. Wybór motywowany prawnie a racjonalny wybór w mikroskali nie zawsze się pokrywają, gdyż regulacja może nakładać „filtry” celowo zniechęcające ludzi do dochodzenia do optimum Pareto.⁴¹

Regulacja powinna być adekwatna do celu, nie należy stosować prawa jako panaceum na wszelkie problemy czy nadmiernie ingerować w swobodę działalności gospodarczej. O ile zasada subsydiarności odnosi się do szczebla (poziomu) regulacji, np. czy powinny to czynić kraje członkowskie czy UE, o tyle w kwestii zasady proporcjonalności chodzi o intensywność regulacji oraz jej zasięg podmiotowy i przedmiotowy (odpowiedniość i konieczność). Jednym

⁴¹W przypadku pluralizmu celów (a jest to sytuacja bardzo częsta) nie wszystkie cele da się łatwo zrekonstruować na gruncie ekonomii dobrobytu. Ekonomia behawioralna daje znacznie szerszy kontekst ocen, które nie są ograniczone tylko do efektów czysto ekonomicznych. Legitymizacja (tak obiektywna, jak i subiektywna) ingerencji władzy publicznej dokonywanej w formie regulacji, a następnie jej wykładni i egzekucji, jest współcześnie znacznie szersza niż kiedyś, gdyż rzeczywistość jest bardziej skomplikowana, co oznacza większe znaczenie oceny skutków regulacji. Por. *What Makes Intervention Legitimate?* 31st International Seminar on the New Institutional Economics June 12-15, 2013, Weimar, Germany, Journal of Institutional and Theoretical Economics Vol.170, No.1/2014.

ze sposobów racjonalizacji procesu regulacyjnego jest konsekwentne przestrzeganie pewnych zasad: spójności uprawnień, obowiązków i odpowiedzialności, przejrzystości, harmonijności i celowości, subsydiarności oraz proporcjonalności. Regulacje bankowe mogą sprzyjać poszukiwaniu równowagi w układzie: regulacja – *compliance*.⁴²

Jedną z przyczyn kryzysu – oprócz globalnej nierównowagi np. między USA a Chinami była nadmierna liberalizacja (deregulacja) rynku finansowego. Wywołała ona nadmiar zadłużenia w świecie zachodnim. Efekt zarażenia wyzwolił akcję ratowania zagrożonych banków. Na szczycie G-20 w 2009r. postanowiono usztywnić regulacje w celu przywrócenia stabilności finansowej. Plany te nie zostały w pełni zrealizowane, a w dużej mierze substytutem regulacji stały się nieracjonalne oszczędności budżetowe, które spowodowały kolejną falę spekulacji i niestabilności.

Znaczące błędy skonstatowano w odniesieniu do tzw. lekkiej czy łagodnej regulacji („light-touch regulation”). Miały to być normy przyjazne dla rynku, o niskim koszcie compliance, banki wszelako łamały je w sposób jaskrawy. Prowadziło to w konsekwencji do tego, że organy nadzorcze czy sądy ferowały grzywny nawet do 10% kapitału pierwszej kategorii (Tier 1) 12 największych zachodnich banków. W ten sposób ślepa wiara w wolny rynek doprowadziła do sytuacji, że sektor finansowy cieszy się aktualnie najmniejszym społecznym zaufaniem w gospodarce. Spadek zaufania jest największy w krajach wysoko rozwiniętych. Szczególnie wiele oburzenia – oprócz nadużyć i skandali rynkowych - budzi kontynuacja tradycji wypłaty wielkich bonusów dla wyższej kadry kierowniczej, określanych przykrym dla całego sektora określeniem „bangsters”.

Sektor finansowy nie może żyć sam dla siebie, lecz powinien tworzyć infrastrukturę finansową i kreować zaufanie dla zrównoważonego wzrostu gospodarczego. Porównując niedostateczną reregulację sektora finansowego po ostatnim kryzysie z doświadczeniami lat trzydziestych należy stwierdzić, że zabrakło silnego, zdecydowanego mechanizmu realizacji - na wzór słynnej komisji Senatu USA, działającej pod kierunkiem słynnego prawnika i sędziego okresu Wielkiego Kryzysu - Ferdinanda Pecory. Być może kryzys nie był bardzo

⁴²System prawny staje się coraz bardziej złożony, co powoduje także zatarcie granic między jego poszczególnymi składnikami i niejasności co do ich zakresu. Stanowienie prawa wykazuje deficyt celowego działania. Prawo uchwała się zbyt doraźnie: terminy koniecznej implementacji prawa UE, groźba sankcji zewnętrznych za opieszałość, nacisk polityczny. To powoduje powstawanie ustaw bez ambicji zachowania cech systemowych przez prawo. Sądy także wycofują się z ambicji systematyzacji, nawet własnego dorobku orzeczniczego, a niejasności wykładni prawa są pogłębiane przez media, firmy doradcze, portale społecznościowe itd. Por. E. Łętowska *Prawo w „płynnej nowoczesności”* Państwo i Prawo Nr 3/2014.

ostry dla krajów bogatych, które w większości przypadków uniknęły przekształcenia recesji w depresję i pozwoliły bankom łatwo przywrócić koncepcję znaną jako „business as usual”.

Ciągle trwa dyskusja nad restytucją systemu banków specjalistycznych – na wzór amerykański. W Niemczech przeważa wszakże pogląd, że system ten nie pasuje do realiów rynkowych i ładu instytucjonalnego w Niemczech, gdzie pewne efekty związane z bankowością specjalistyczną są osiągane dzięki różnorodności (banki publiczne, spółdzielcze i prywatne). Różnorodność daje bowiem pewną odporność na kryzysy. Można zaobserwować znaczny nacisk na nadzór mikroostrożnościowy. Nie zawsze czyni on jednak zadość zasadzie proporcjonalności, a także zakłóca proporcje między nadzorem mikro- i makroostrożnościowym. To, że poszczególne banki są bezpieczne, nie znaczy, że stabilny jest system bankowy. Można oceniać, że jest zbyt wiele i zbyt skomplikowanych regulacji mikroostrożnościowych, a zbyt mało i ponadto o słabej skuteczności – regulacji makroostrożnościowych. Nie jest w pełni jasna relacja między konkurencją a stabilnością w systemie finansowym.

W koncepcji Bazylei 3 przyjęto implicite założenie, że wielkiej złożoności rynków finansowych musi odpowiadać w takim samym stopniu złożona i szczegółowa regulacja nadzorcza. Nie da się tego założenia w pełni poprawnie urzeczywistnić. Przykładem są ratingi wewnętrzne: zbyt złożone, o zbyt wielu parametrach, nie w pełni obserwowalnych i opartych na nie zawsze dobrych modelach. Single Resolution Mechanism i odpowiednie ustawy krajowe o restrukturyzacji banków mają na celu skuteczne zwalczanie kryzysów także wielkich banków, do tej pory „zbyt dużych, by upaść” – bez zagrożenia stabilności całego systemu finansowego. Temu celowi służy również Europejska Unia bankowa i nowy, unijny nadzór bankowy sprawowany przez EBC. Można mówić o wyłonieniu się w licznych krajach (np. w USA, Wielkiej Brytanii) trzeciego wymiaru nadzoru – ochrony konsumenta na rynku usług consumer finance.

W świetle badań wyróżniono 4 modele biznesowe banków: detaliczny – szeroki lub wąski, hurtowy oraz inwestycyjny (retail diversified-, retail focused-, investment-, and wholesale oriented banks). Banki skupiające się na tradycyjnym modelu bankowości detalicznej okazały się bardziej stabilne i odporne na kryzysy. Reforma strukturalna bankowości w UE sprowadza się do renesansu koncepcji podziału na bankowość komercyjną i inwestycyjną, a zwłaszcza

w odniesieniu do instytucji ważnych systemowo.⁴³ Istotnym czynnikiem odpowiedzialnego kredytowania i poprawy bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych oraz integracji osób wykluczonych społecznie i finansowo jest rozbudowa biur informacji kredytowej.⁴⁴

Detaliczne usługi finansowe, w tym zwłaszcza usługi *consumer finance*, świadczone na rzecz konsumentów, nie powodują ryzyka systemowego. Negatywne zjawiska, np. nadmierne zadłużenie o dużej skali, mogą mieć jednak znaczenie z perspektywy stabilności finansowej. Należy zwrócić uwagę na fakt, że jedną z przesłanek regulacji ochrony konsumenta usług finansowych jest właśnie stabilność finansowa.⁴⁵

Banki powinny brać pod uwagę szerokie spektrum regulacji rynku finansowego, a nie tylko prawo bankowe. Banki świadczą coraz więcej usług finansowych, także poza kręgiem czynności ściśle bankowych (np. *bankassurance*). Banki stanowią poważny czynnik kapitalizacji WGPW, a także współpracują z innymi instytucjami finansowymi, np. ubezpieczycielami czy funduszami inwestycyjnymi. Należy mieć zatem w polu widzenia pozostałe dyrektywy lub regulacje rynku np. MIFiD, MIFiR, EMIR czy także ochronę konsumenta. Z perspektywy optymalnej strategii stosowania regulacji (*compliance*) coraz większe znaczenie mają również dobre praktyki. Banki powinny aktywnie uczestniczyć w projektowaniu nowych regulacji, by współtworzyć klimat zrozumienia dla istotnych potrzeb rynku finansowego oraz zaufania między interesariuszami a sektorem bankowym oraz promować koncepcję zrównoważonego rozwoju (*sustainability*)⁴⁶

W wielu krajach brakuje nadal przejrzystości, standardowej, jednolitej prezentacji kosztów i korzyści, uczciwych zasad marketingu usług *consumer finance*, np. kojarzenia różnych usług finansowych w ramach sprzedaży pakietowej czy wiązanej, a zatem także możliwości

⁴³Projekt Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady z 29.01.2014 w sprawie środków strukturalnych zwiększających odporność instytucji kredytowych, 2014/0020(COD), COM(2014)43 final, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com%282014%290043_/com_com%282014%290043_pl.pdf

⁴⁴Por. E. Pyykko *Towards Better Use of Credit Reporting in Europe* Centre for European Policy Studies, Brussels, 2013, <http://www.ceps.eu/book/towards-better-use-credit-reporting-europe>, R. Ayadi, W. P. de Groen *Banking Business Models Monitor 2014: Europe*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2014, <http://www.ceps.eu/book/banking-business-models-monitor-2014-europe>, S. Bouyon *The Impact of Banking Structural Reform on Retail Finance*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2013, <http://www.ceps.eu/book/impact-banking-structural-reform-household-retail-finance>

⁴⁵*Consumer Finance Protection with Particular Focus on Credit* 26. October, 2011, http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_111026a.pdf

⁴⁶W jednych obszarach regulacja jest nadmierna, a inne właśnie pilnie potrzebują regulacji, np. sekurytyzacja, odwrócona hipoteka, dostęp do publicznych baz danych, obrót bezgotówkowy, *shadow banking*. Por. S. Kasiewicz *Regulacje pokryzysowe a koncepcja zrównoważonego rozwoju w sektorze bankowym w: Ku przyszłości* (I. Hejduk, A. Herman red.), Warszawa, Difin, 2014.

porównywania ofert kredytów i pożyczek.⁴⁷ W niektórych krajach stopień ubankowienia ludności jest jeszcze niski. Rozwój płatności mobilnych może istotnie zmniejszać zakres wykluczenia finansowego. Wiele osób, które nie mają możliwości korzystania z komputera czy internetu, posiada wszakże telefony komórkowe.⁴⁸ W tym kontekście należy zwrócić uwagę na funkcję compliance, która w sektorze finansowym jest przedmiotem wielu wytycznych. W kwestii funkcji compliance w firmach nie będących podmiotami nadzorowanymi przez KNF (i pośrednio nie będących adresatami stanowisk ESMA, EBA czy wytycznych Komitetu Bazylejskiego) warto wskazać, że także takie podmioty (np. firmy telekomunikacyjne) mogłyby dużo skorzystać, gdyby postanowiły - nie czekając np. na wdrożenie normy ISO 19600 - zastosować odpowiednio wytyczne regulatorów sektora finansowego w zakresie organizacji funkcji compliance.⁴⁹

Kredyt – prawem człowieka? (kilka uwag na tle opinii M. Yunusa)

Zdaniem Muhammada Yunusa kredyt jest jednym z praw człowieka. Powstaje pytanie, czy taka teza może być poważnie rozważana? Wymaga to co najmniej komentarza. Nie chodzi przecież o to, by zmuszać banki do udzielania kredytu osobom bez zdolności kredytowej. Doświadczenia USA prowadzą do konkluzji, że taka polityka nie przynosi efektów. Wystarczy wskazać na swoiste „transakcje związane” państwa z bankami na gruncie Community Reinvestment Act, czy zachęcanie banków do udzielania kredytów osobom nie rokującym spłaty – poprzez finansowanie agencji publicznych Freddie Mac i Fannie Mae.

Jeden z najwybitniejszych teoretyków liberalizmu amerykańskiego, J. Rawls podkreślał, że istnieje priorytet sprawiedliwości nad efektywnością i dobrobytem oraz wymóg sprzężenia wolności z maksymalizacją społecznego minimum. Oznacza to, że pewne minimum dóbr podstawowych musi być zagwarantowane. Wartość etyczną poszczególnych społeczeństw można oceniać według tego, na jakim poziomie minimum to jest ustalone. Lepszy, według niego, jest ten ustrój, który gwarantuje wolność przy wyższym poziomie społecznego

⁴⁷*Responsible Lending. An International Landscape* (J. Hubbard-Solli Ed.) November, 2013, http://www.consumersinternational.org/media/1412472/ciresponsiblelending_finalreport_06-11-13.pdf

⁴⁸*Mobile Payments and Consumer Protection*
http://www.consumersinternational.org/media/1439190/ci_mobilepaymentsbriefing_jan14_final.pdf

⁴⁹Por. G. Włodarczyk *Co czeka polski rynek finansowy?* oraz G. Włodarczyk *Norma ISO 19600 – Próba standaryzacji zarządzania ryzykiem braku zgodności (compliance). Zagadnienia wstępne*, <https://compliancefid.wordpress.com/>

minimum, niż taki, który gwarantuje ją przy takim obniżeniu społecznego minimum, że prowadzi to do degradacji współobywateli.

Idea „równości szans” jest bliska koncepcji bezstronności J. Rawlsa i jego „reguły maksimumu”, albo ujęciu idei wolności przez A.K. Sena. Produkty finansowe „mainstreamu” nie są wszakże adekwatne do potrzeb osób wykluczonych finansowo. Mogą bowiem ich wpychać w pułapkę nadmiernego zadłużenia i pogłębiać wykluczenie finansowe. Celowe są zatem specjalne instytucje (np. mikropożyczkowe, spółdzielcze, socjalne czy lokalne), które są zdolne zaoferować produkty obliczone na potrzeby konsumentów wrażliwych, np. proste rachunki bieżące włączające tych ludzi w orbitę obrotu bezgotówkowego.⁵⁰ Koncepcja rachunków bazowych wydaje się w tej kwestii kluczowa.⁵¹

Każdy obywatel UE będzie miał prawo założyć rachunek płatniczy o podstawowych funkcjonalnościach – bezpłatnie lub za „rozsądną opłatą”. Jeśli konto byłoby płatne – o tym, czy wysokość opłaty jest „rozsądna”, decydowałby krajowy urząd nadzoru nad rynkiem finansowym. „Rachunki podstawowe” w każdym kraju musiałyby oferować co najmniej jeden bank wskazany przez państwo. Dyrektywa chce również znacząco ułatwić przenoszenie rachunków pomiędzy bankami. Procedura ta nie powinna trwać długo, a za wszystkie formalności odpowiadałby bank przejmujący konto. Klienci mają być też lepiej informowani o wysokości opłat za usługi, także przy wykorzystaniu internetowych porównywarek.⁵²

Zdaniem wielu autorów występują pewne luki, które wymagają zmian regulacji. m. in. w obszarach: wykorzystania prawnych zabezpieczeń wierzytelności, ochrony przed oszustwem na rynku finansowym, upadłości konsumenckiej, barier dla lichwy itp. Dyskusja obejmuje m.in. kwestię, czy powinno się zakazać nabywania pewnych produktów przez określone kategorie klientów (np. nie będących profesjonalistami). Problem – przed czym i kogo chronić: klienta przez produktem, klienta przed instytucją finansową czy może klienta

⁵⁰Por. E. Janikowska *Spoleczny wymiar bankowości na przykładzie Grameen Bank* oraz J. Miklaszewska *Idea sprawiedliwości a problem pomocy w koncepcjach Amartyi Sena i Muhammada Yunusa* *Prakseologia* Nr 153/2012,

[http://www.kozminski.edu.pl/fileadmin/wspolne_elementy/Jednostki/Czasopismo MBA/153_caly_numer.pdf](http://www.kozminski.edu.pl/fileadmin/wspolne_elementy/Jednostki/Czasopismo_MBA/153_caly_numer.pdf),

⁵¹Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/92/UE z dnia 23 lipca 2014 r. w sprawie porównywalności opłat związanych z rachunkami płatniczymi, przenoszenia rachunku płatniczego oraz dostępu do podstawowego rachunku płatniczego <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32014L0092&from=EN> Kraje członkowskie powinny implementować tę dyrektywę do 18.09.2016r.

⁵²Por. W. Szpringer *Spoleczna odpowiedzialność banków. Między ochroną konsumenta a osłoną socjalną* Wolters Kluwer, Warszawa, 2009, por też: K. Szwałek *Unia Europejska – konto dla każdego* <http://www.ekonomia.rp.pl/arttykul/1066516.html>

– przed nim samym? Jak zdefiniować przeciętnego inwestora, czy też np. amatora i profesjonalistę? Lista tych pytań jest długa. Wiele uwagi przykłada się w tej dyskusji do zbiorowej (kolektywnej) ochrony całych grup inwestorów – na wzór ochrony zbiorowych interesów konsumentów.

W związku z anulowaniem w ostatnim okresie 2 kluczowych przywilejów banków (urzędowej mocy prawnej dokumentów bankowych oraz przywileju egzekucyjnego) powstaje pytanie o kwestię rozumienia równości w gospodarce. Zasada równego traktowania nie ma charakteru absolutnego, może być bowiem modyfikowana dla celów polityki publicznej wyrażającej interes publiczny. Nawet wolność i własność doznają licznych ograniczeń, o ile są one uzasadnione ważnym interesem publicznym i unormowane w drodze ustawy.

Przykładowo - wyłączności banków na udzielanie kredytów nie można traktować w kategoriach przywileju. Należy raczej mówić o niespójności regulacji (np. ustawa o kredycie konsumenckim czy o Poczcie Polskiej także posługuje się pojęciem kredytu). Ponadto w polu widzenia jest fakt, że istnieją usługi pełniące podobną funkcję ekonomiczną, które wszelako nie są zaliczane do czynności ściśle bankowych, gdyż mogą je świadczyć inne podmioty (np. pożyczka a kredyt, poręczenie a gwarancja). Badania zdolności kredytowej również nie można oceniać jako przywileju banków, gdyż odbywa się to w interesie publicznym. Należy podkreślić kontekst badania zdolności kredytowej - regulacje kapitałowe i nadzór bankowy, które podkreślają specjalny status prawny banków jako instytucji zaufania publicznego. Obowiązek badania zdolności kredytowej poszerzono nawet na pozabankowe firmy pożyczkowe.

Ocena ryzyka kredytowego, a więc wiarygodności kredytowej potencjalnego kredytobiorcy leży w interesie banków, ale też klientów banków (brak spłaty kredytów zagraża wypłacalności banku, a tym samym np. interesom deponentów, którzy w zaufaniu powierzyli bankowi swoje pieniądze, ponadto błędnie oceniona zdolność kredytowa obraca się przeciwko interesom kredytobiorcy, który może popaść w pułapkę nadmiernego zadłużenia, a więc w konsekwencji cierpi na tym interes publiczny, gdyż państwo czuje się zmuszone zwalczać kryzysy finansowe przynoszące straty wszystkim interesariuszom).

W literaturze ostrzega się przed nadmierną regulacją systemów ochrony konsumenta. W USA Consumer Financial Protection Bureau powstało na gruncie Dodd-Frank Act jako niezależna agencja regulacyjna, wolna od nadzoru i ograniczeń budżetowych. Ocena tej agencji jest krytyczna, gdyż mimo ograniczeń informacyjnych realizuje szeroki program regulacji, nie

zawsze proporcjonalnych, odpowiednich i koniecznych, Słuszne założenia teoretyczne, które CFPB czerpie z ekonomii behawioralnej Kahnemana i Tverskiego, polegają na ograniczonej racjonalności, nadmiernym optymizmie i asymetrii informacyjnej konsumentów. Modele i eksperymenty laboratoryjne nie przekładają się wszelako na spójną politykę regulacyjną w duchu „behavioral law and economics”, która ma liczne uwikłania i interesy oraz kontekst teorii wyboru publicznego.⁵³

Można mieć wątpliwości co do hipotezy, że brak nadzoru nad firmami pożyczkowymi działającymi na terenie Polski prowadzi do lichwiarskiego wyzysku tych, którzy zostali wykluczeni przez banki, skutkując wpadaniem przez znaczną część tej grupy społeczeństwa w spiralę zadłużenia. Skoro mimo wysokich łącznych kosztów pożyczek pozabankowych rynek firm pożyczkowych dynamicznie się rozwija, istnieje na nie popyt, i to nie – wbrew rozpowszechnionym poglądom – ze strony osób wykluczonych społecznie i finansowo – lecz ludzi młodych, którzy mieliby również zdolność kredytową z punktu widzenia banku. Ludzie ci cenią jednak takie wartości, jak szybki dostęp do pieniędzy i ograniczenie formalności.

Nie można się zgodzić z tezą, że rozwój pozabankowego rynku wysokooprocentowanych pożyczek, działających poza nadzorem finansowym, jest jednym z czynników destabilizujących system finansowy. Rynek pożyczek pozabankowych, który osiąga zaledwie kilka procent rynku kredytowego w Polsce, nie rodzi ryzyka systemowego.

Firmy pożyczkowe są stopniowo włączane w orbitę regulacji bankowych, np. zasady udzielania kredytu konsumenckiego, czy ostatnio – badania zdolności kredytowej pożyczkobiorcy. Objęcie ich wszelako nadzorem w takim znaczeniu jak banków nie byłoby możliwe, m.in. ze względu na zbyt dużą różnorodność podmiotów działających na rynku consumer finance (z tych samych względów wcześniej prawodawca nie zdecydował się na poddanie nadzorowi bankowemu firm aktywnych na rynku kredytu konsumenckiego). W centrum dyskusji jest także propozycja utworzenia rejestru firm pożyczkowych, w którym potencjalni klienci mogliby sprawdzić legalnie działające firmy i odróżnić je od niebezpiecznych firm funkcjonujących w szarej strefie.

W długim okresie istnieją bardziej skuteczne sposoby redukcji oprocentowania kredytów, poprawy dostępu do finansowania. Są to instrumenty, które zwiększają przejrzystość,

⁵³Por. A. C. Smith, T. Zywicki *Behavior, Paternalism, and Policy. Evaluating Consumer Financial Protection* George Mason University Working paper, No.14-06. March, 2014, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2408083

konkurencyjność i innowacyjność produktów, poprawiają warunki ramowe ochrony konsumentów usług finansowych (zwiększenie wiedzy z zakresu finansów, działalność biur informacji kredytowej, wymuszanie ujawniania informacji dotyczących łącznego kosztu pożyczki, promowania produktów mikrokredytowych, egzekwowania oceny zdolności kredytowej i restrykcje dotyczące pożyczek odnawialnych lub konsolidacyjnych). Środki te powinny być realizowane w sposób zintegrowany. Jeśli ograniczenia byłyby nadal uważane za użyteczne narzędzie polityki regulacyjnej, powinny one być realizowane w zgodzie z zastrzeżeniami dotyczącymi ich niepełnej skuteczności i ukierunkowane raczej na ograniczanie najbardziej drastycznych przejawów drapieżnego pożyczania.

Ciekawe są wnioski płynące z raportu, który dotyczy oceny skutków wprowadzania limitu kosztów pozaodsetkowych na rynek pożyczek konsumenckich.⁵⁴

1. Podstawową przesłanką do wprowadzenia regulacji maksymalnego kosztu kredytu jest obserwowany w ostatnim okresie wzrost znaczenia pożyczek z sektora pozabankowego. Dane z Diagnozy Społecznej wskazują jednak, że w Polsce odsetek gospodarstw domowych korzystających z pożyczek zaciągniętych w innych (niebankowych) instytucjach finansowych wynosi poniżej 6%.
2. W obliczu rekomendacji T, a także polityk ostrożnościowych wprowadzonych przez banki po rozpoczęciu kryzysu, niebankowe firmy finansowe odegrały rolę katalizatora rynku. Pozwoliło to uniknąć wzrostu zjawiska wykluczenia. Wahania poziomu wykluczenia, w świetle bardzo znaczącego ograniczenia dostępu do kredytu przez sektor bankowy, są zatem bardzo niewielkie.
3. Potwierdzenia nie znajduje teza, że gospodarstwa domowe, które korzystają z pożyczek zaciągniętych w pozabankowych instytucjach finansowych, wpadają w pułapkę zadłużenia i ich sytuacja finansowa w kolejnych okresach pogarsza się.
4. Profil klientów firm pożyczkowych jest gorszy od klientów bankowych w obszarze dochodów, jednak należy zwrócić uwagę, że grupy klientów banków oraz firm pożyczkowych przenikają się, co wskazuje, że nie zawsze pierwszym wyborem klienta jest bank.
5. Najlicniejsza grupa skutków wprowadzenia limitu maksymalnych kosztów kredytu jest związana z występowaniem efektów zewnętrznych. W tej grupie najważniejsze dotyczą:

⁵⁴P. Białowolski *Ocena skutków wprowadzenia limitu kosztów pozaodsetkowych na rynek pożyczek konsumenckich - impact assessment* Warszawa, styczeń 2015.

- a. możliwego spadku popytu w gospodarce, wynikającego ze zmniejszenia dostępu do kredytu, połączonego z koniecznością całkowitej spłaty wcześniejszych długów,
 - b. naturalnego ustalenia się punktu odniesienia w postaci maksymalnego kosztu kredytu – w tym kierunku mogą dążyć ceny produktów oferowanych na rynku,
 - c. tendencji wzrostu oprocentowania pożyczek i kredytów konsumenckich wynikającej ze spadku konkurencji i wzrostu wymaganej stopy zwrotu w sektorze consumer finance,
 - d. wzrostu występowania negatywnych skutków społecznych, w tym głównie drobnej przestępczości,
 - e. zwiększenia opłat wynikających z regulaminów, mających na celu zrównoważyć spadek przychodów odsetkowych,
 - f. sztucznego zawyżania ceny kredytowanego produktu celem skompensowania obniżonej stopy procentowej,
 - g. niestosowania się do regulacji za obopólną zgodą, o ile prawo na to pozwala,
 - h. wzrostu poziomu zabezpieczeń zawartych w umowie, wynikającego ze wzrostu ryzyka, często współwystępującego ze wzrostem stopnia skomplikowania umów kredytowych,
 - i. rozrostu szarej strefy, jako alternatywy w przypadku braku możliwości otrzymania środków finansowych w sektorze formalnym,
 - j. zaburzenia struktury produktowej rynku związanego z przeorientowaniem oferty na grupę klientów o niskim profilu ryzyka (wysokich dochodach),
 - k. zmniejszenia zagregowanej wielkości oszczędności w gospodarce.
6. Niestety, w przeważającej większości te skutki mają duże znaczenie dla rynku. Nawet jeżeli pozostają one obojętne dla jednej z grup podmiotów (konsumentów, dostawców kredytów/pożyczek), to dotyczą bezpośrednio drugą grupę:
- a. dla konsumentów największe zagrożenie może stanowić wepchnięcie w szarą strefę, gdzie nie uzyskują oni żadnej ochrony prawnej. Brak dostępu do kredytów/pożyczek w sektorze formalnym może też prowadzić do zwiększonego ryzyka drobnych przestępstw,
 - b. dla dostawców usług największe ryzyko związane jest z koniecznością jeszcze bardziej drobiazgowej weryfikacji klientów,

- c. w obliczu regulacji, po stronie dostawców usług finansowych, wdrażany jest szereg rozwiązań, mających na celu uniknięcie negatywnych konsekwencji regulacji. Takie działania zawsze pozostawiają po sobie koszty dla obu stron wymiany rynkowej. Konsumenci tracą przejrzystość oferty i jej walory informacyjne, dostawcy muszą zaś poświęcić czas i środki na szukanie rozwiązań, pozwalających zminimalizować straty związane z regulacją,
 - d. najmniej spodziewanym efektem ustalenia maksymalnych kosztów kredytu może się okazać wzrost rynkowej ceny kredytów/pożyczek. Maksymalny koszt kredytu ogranicza konkurencję na rynku oraz staje się naturalnym punktem odniesienia przy tworzeniu oferty kredytowej/pożyczkowej.
7. Szacowana przez firmy pożyczkowe skala zmniejszenia rynku pożyczkowego po wejściu w życie regulacji ograniczającej koszty kredytu oznacza spadek o około 1/3. O ile jednak migracja z rynku bankowego do rynku pożyczkowego jest możliwa, to wydaje się, że migracja w drugą stronę może być bardzo utrudniona. Trzeba pamiętać, że w grupie klientów chętnych do zaciągnięcia pożyczek o niższej wartości i o krótszym okresie spłaty znajdują się osoby o niższych dochodach i mniej stabilnej sytuacji. Próba przeniesienia tej grupy do sektora bankowego będzie musiała skończyć się niepowodzeniem, gdyż banki nie będą posiadały w ofercie produktów dobranych do tej grupy, a także nie będą skłonne do udzielania kredytów dla tych gospodarstw domowych. W konsekwencji, o ile sektor firm pożyczkowych pełni rolę bufora dla sektora bankowego i amortyzuje negatywne zmiany, to w odwrotnym kierunku ta relacja raczej nie jest w pełni możliwa. W trakcie podejmowania decyzji dotyczących ewentualnej regulacji maksymalnych kosztów kredytu celem regulatora powinno być, przez stworzenie otoczenia prawnego, doprowadzenie do takiej sytuacji, w której klienci instytucji finansowych byłiby zabezpieczeni przed lichwą, zaś efektywność obrotu gospodarczego nie zmniejszyłaby się, a jeśli nawet do spadku by doszło, to korzyści z ochrony konsumentów powinny przeważać nad wszystkimi kosztami takiej regulacji. Ustawa regulująca maksymalne koszty kredytu powinna spełniać warunki prawa, które swoim działaniem przyczynia się do tworzenia pozytywnych efektów zewnętrznych w gospodarce. Taka regulacja powinna zapewniać pewność i stabilność oraz posiadać jak najmniejszą liczbę cech negatywnych prawa regulującego maksymalne oprocentowanie.

Wprowadzenie regulacji działalności gospodarczej powinno zostać poprzedzone dogłębną analizą jej skutków dla uczestników życia gospodarczego. Celem uzyskania pełnego obrazu, należy dokonać analizy skutków w ujęciu jakościowym oraz ilościowym. Niemniej jednak, już przeprowadzona dla rynku polskiego wstępna analiza jakościowa wskazuje, że żaden z problemów zidentyfikowanych w literaturze jako wymagające ingerencji regulatora w Polsce raczej nie występuje.⁵⁵

W grupie zachowań, które trzeba monitorować znajdują się:

1. udzielanie pożyczek bez sprawdzenia wiarygodności kredytowej,
2. niewłaściwe sprofilowanie oferty produktowej, przez co dociera ona do osób, które nie mogą poradzić sobie z obsługą zobowiązania,
3. pozwalanie konsumentom na rolowanie długów, przez co szybko one rosną,
4. brak pomocy i zrozumienia dla klientów w sytuacji, gdy wpadną oni w problemy finansowe.

Bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw domowych

Bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw domowych jest uznawane za dobro publiczne. Ochrona bytu gospodarstw domowych wpisuje się w rządowe programy ochrony rodziny, przyjęte w Polsce, ale stanowi też element szerszego problemu, jakim jest bezpieczeństwo państwa. Problem powinien być także analizowany w kontekście stabilności finansowej poszczególnych krajów. Rosnąca ekspozycja osób fizycznych na rynek finansowy powoduje, że kondycja finansowa tych podmiotów jest silniej uzależniona od uwarunkowań funkcjonowania rynków finansowych, w tym ochrony konsumenta.⁵⁶

⁵⁵P. Białowolski *Ocena skutków wprowadzenia limitu kosztów pozaodsetkowych na rynek pożyczek konsumenckich - impact assessment* Warszawa, styczeń 2015.

⁵⁶Badania obejmują wiele obszarów, takich, jak:

- teoria konsumpcji gospodarstw domowych i teoria finansów osobistych. Bezpieczeństwo finansów osobistych w kontekście kryzysów finansowych, zjawiska shadow banking i piramid finansowych oraz innych zjawisk niosących ryzyko i bankructwo osób fizycznych są dziś aktualnym tematem dyskusji w Unii Europejskiej;
- teoria nanofinansów. - codzienność gospodarstw domowych jest traktowana jako instytucja - w badaniu codzienności ekonomię ubiegła socjologia, która poświęciła wiele uwagi rutynowym działaniom konsumentów oraz mechanizmom powielania zachowań masowych, a dorobek socjologów pozostał w pewnej mierze zignorowany przez akademicką ekonomię;
- teoria rozwoju rynków finansowych w kontekście regulacji zapewniających ochronę drobnych deponentów czy inwestorów przed nieuzasadnionym ryzykiem. M. in. szereg inicjatyw w tym zakresie podjęła Komisja Europejska;
- teoria ekonomii instytucjonalnej. zakres interwencjonizmu państwa na rynku i zakres ochrony prawnej obywateli we współczesnych państwach jest przedmiotem stale ścierających się poglądów zwolenników neoliberalizmu i ordoliberalizmu (czyli skojarzenia wolnego rynku z interwencją państwa).

Można w tym miejscu nawiązać do dyskusji na tle afery Amber Gold. Skoro ustawodawca nie dostrzega możliwości objęcia parabanków nadzorem, organy państwa nie mają narzędzi ingerencji władczej. Organy państwa działają na podstawie i w granicach prawa. Próba podjęcia działania bez podstawy prawnej mogłaby być kwestionowana jako ograniczanie wolności gospodarczej. A zatem w obecnym stanie prawnym poza listą ostrzeżeń publicznych KNF czy ew. karaniem uchybień w zakresie marketingu, np. poprzez nieuczciwą i wprowadzającą w błąd reklamę i naruszanie tą drogą zbiorowych interesów konsumentów (UOKiK) organy te niewiele mogły zrobić. Publiczne nawoływanie, np. w środkach masowego przekazu, by ludzie nie kontraktowali z podejrzaną firmą, mogłoby się skończyć w sądzie pozwem o naruszenie dobrego imienia takiej firmy.

Należy pamiętać, że demokracja parlamentarna i gospodarka rynkowa wymagają od ludzi pewnego stopnia informacji, wiedzy i zdrowego rozsądku. Każdy człowiek musi wiedzieć, jakie ryzyko jest skłonny ponosić i nikt go w tym nie zastąpi. Swoboda umów zakłada formalną równość stron, chociaż strona słabsza czy gorzej poinformowana może być w pewnym stopniu chroniona. Paternalizm państwa w tej mierze nie jest wszelako optymalnym rozwiązaniem, poza szczególną troską o tzw. konsumentów wrażliwych (ale nawet w tej kwestii celem jest edukacja finansowa, integracja społeczna i łagodzenie wykluczenia finansowego).

A zatem można postawić pytanie, czy konsument w omawianej dziedzinie może podlegać ochronie tylko ex post (gdy mamy do czynienia z ewidentnym oszustwem) czy może także ex ante (jak to mam miejsce np. w ochronie klientów biur podróży). Niestety, w kwestii działalności parabanków nie widzę możliwości zastosowania ochrony ex ante, poza oczywiście edukacją, informacją i publikacją publicznych ostrzeżeń. Pewną, dość wąską możliwością ochrony ex ante jest penalizacja działalności parabanków, która jest ustawowo zastrzeżona tylko dla banków. Należy jednak zaznaczyć, że zarzuty, iż ktoś narusza prawo bankowe, nie jest łatwo udowodnić, gdyż wiele czynności ściśle bankowych ma swoje odpowiedniki w prawie cywilnym (np. kredyt a pożyczka, gwarancja a poręczenie). Nawet depozyty, formalnie zastrzeżone wyłącznie dla banków, mogą być przyjmowane pod innymi postaciami, np. instrumentów inwestycyjnych czy nawet zwykłych umów prawa cywilnego (vide: Bezpieczna Kasa Oszczędności Lecha Grobelnego).

Wzrost znaczenia przepływów finansowych, w których uczestniczą gospodarstwa domowe zarówno dla wzrostu ich dobrobytu, jak i dla gospodarki spowodowały, że w skali międzynarodowej proces planowania finansów osobistych doczekał się standaryzacji zgodnie z normą ISO 22222:2005. Zgodnie z tym międzynarodowym standardem planowanie finansowe - to proces wykonywany cyklicznie, którego istotą jest realizacja celów gospodarstwa domowego. Obejmuje ono kilka przedmiotowo wyróżnionych obszarów: ⁵⁷

- a. planowanie podatkowe (tax planning) — minimalizacja podatków i optymalizacja podatkowa,
- b. planowanie dochodów i wydatków budżetu (cash flow planning) – polityka wpływów, wydatków i oszczędności oraz kształtowanie płynności finansowej i obszar rozliczeń/płatności jako tzw. zarządzanie budżetem gospodarstwa domowego,
- c. inwestycje (investments) – podejmowanie ryzyka w celu osiągnięcia korzyści w przyszłości,
- d. zarządzanie ryzykiem (risk management) – włączenie ubezpieczenia i innych praktyk w celu ustalenia i ograniczenia ekspozycji gospodarstw domowych na niepewność,
- e. planowanie emerytalne (retirement planning) – planowanie cyklu życia w okresie, w którym dochody związane z pracą ustają,
- f. planowanie majątkowe (estate planning) – organizowanie finansów z troską o innych członków gospodarstwa domowego, najczęściej, na okres po śmierci posiadacza aktywów tzw. międzypokoleniowy transfer majątku.

Ponadto wymienia się w nim również obszar finansowania konsumpcji i inwestycji (consumer and investments financing) – obejmuje on finansowanie potrzeb konsumpcyjnych i inwestycyjnych gospodarstwa domowego, w tym mieszkaniowych, najczęściej finansowanych na rynku bankowym lub poza nim (znajomi, rodzina, instytucje parabankowe).

⁵⁷Zarządzanie finansami przez gospodarstwa domowe może być realizowane samodzielnie, ale wówczas wymaga dużej wiedzy, umiejętności oraz czasu lub może być wspomagane przez zewnętrzny podmiot, który jest profesjonalistą sporządzającym, realizującym i monitorującym realizację planu finansowego – doradcę finansowego. Por. K. Waliszewski *Problemy regulacji doradztwa finansów osobistych w Polsce na tle doświadczeń międzynarodowych*, w: *Polityka i praktyka regulacji rynków finansowych. Stabilność finansowa • Ład korporacyjny • Ochrona klienta* (W. Rogowski red.), Dom Wydawniczy Instytutu Allerhanda, Kraków – Warszawa 2015.

Regulacja granic oprocentowania i upadłości konsumenckiej

Wśród innych popularnych form kontroli rynku finansowego instytucja limitowania stóp procentowych traci znaczenie w ciągu ostatnich kilku lat w większości krajów uprzemysłowionych, a rośnie liczba krajów uprzemysłowionych oraz rozwijających się, które kontynuują liberalizację polityki regulowania rynku finansowego. Jednak w wielu krajach kryzys finansowy wywołał ponownie debatę na temat kontroli stóp procentowych jako narzędzia ochrony konsumentów. Co najmniej 76 krajów na całym świecie stosuje obecnie jakąś formę ograniczania stóp procentowych od kredytów i pożyczek - o różnym stopniu skuteczności i licznych skutkach ubocznych, np. wycofanie się instytucji finansowych z segmentu rynku dla ubogich konsumentów, wzrost całkowitego kosztu kredytu oraz dodatkowych opłat i prowizji.⁵⁸

W długim okresie istnieją bardziej skuteczne sposoby redukcji oprocentowania kredytów i poprawy dostępu do finansowania. Są to instrumenty, które zwiększają konkurencyjność i innowacyjność produktów, poprawiają warunki ramowe ochrony konsumentów usług finansowych (zwiększenie wiedzy z zakresu finansów, działalność biur informacji kredytowej, wymuszanie ujawniania informacji dotyczących stóp procentowych oraz promowania produktów mikrokredytowych). Środki te powinny być realizowane w sposób zintegrowany. Jeśli ograniczenia byłyby nadal uważane za użyteczne narzędzie polityki regulacyjnej, powinny one być realizowane w zgodzie z zastrzeżeniami dotyczącymi ich niepełnej skuteczności i ukierunkowane raczej na ograniczanie najbardziej drastycznych przejawów drapieżnego pożyczania.⁵⁹

W Niemczech ochrona konsumenta przed popadaniem w pułapkę zadłużenia polega m.in. na ograniczeniu oprocentowania także w sytuacji zalegania ze spłatą (karne odsetki – niem. Verzugszinsen). Po stronie banków ciągle pojawiają się wszelako nowe pomysły na obejście tych przepisów, np. w drodze zawłaszczenia dodatkowej kwoty z rachunku bieżącego – za rzekome przekroczenie stanu konta (odsetki za przekroczenie – niem. Überschreitungszinsen)

⁵⁸Por. A. Szelałowska *Pozabankowy rynek usług finansowych* Opinia zlecona, Biuro Analiz Sejmowych BAS-94/15, Warszawa, 16.02.2014.

⁵⁹ Por. S. M. Maimbo, C. A. Henriquez Gallegos *Interest Rate Caps Around the World: Still Popular, But a Blunt Instrument*, World Bank Group, October, 2014, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2513126, *FinCoNet Report on Responsible Lending. Review of Supervisory Tools for Suitable Consumer Lending Practices*, July, 2014, <http://www.finconet.org/FinCoNet-Responsible-Lending-2014.pdf>

– mimo, iż w międzyczasie kredyt spłacono.⁶⁰ Warto na to zwrócić uwagę w kontekście inicjatywy UE dotyczącej uczciwego traktowania konsumenta (Treating Customer Fairly), rozbudowy modeli biznesowych traktujących relacje z konsumentami jako źródło kreacji wartości banku, certyfikacji systemów TCF, korzystania z Big Data, technologii mobilnych, serwisów społecznościowych i crowdsourcingu, a także automatyzacji lub outsourcingu wielu procesów o niskim potencjale wartości dla banku.⁶¹

We Francji limit oprocentowania wynosi 133% średniego oprocentowania w poprzednim kwartale i jest ustalany oddzielnie dla kredytów konsumenckich do 3000 EUR, między 3000 a 6000 EUR, jak również dla kredytów hipotecznych. Gdy badanie rynku wskazuje na manipulację, Prezes Banku Francji może zablokować dany limit na kolejny okres. Reforma limitów oprocentowania odchodzi od podziałów według kategorii kredytów na rzecz większej roli kwoty kredytu. (Christine Lagarde Law).

Wprowadza się maksymalny okres kredytowania do 36 miesięcy (kredyty poniżej 3000 EUR), oraz 55 miesięcy (kredyty powyżej 3000 EUR). Chodzi głównie o ograniczenie kredytów odnawialnych, wpędzających ludzi w pułapkę zadłużenia) oraz kosztów kredytów odnawialnych. Dodatkowo wprowadza się bezwzględną granicę 2 lat korzystania z kredytu odnawialnego, bez ponownego badania zdolności kredytowej. Interesująca jest obserwacja, że w dzisiejszych czasach kredyt konsumencki nie jest dla konsumenta narzędziem pokrycia bieżących wydatków (credit for needs), a raczej – czynienia sobie przyjemności (credit for convenience). Beneficjentem kredytów konsumenckich – zwłaszcza bankowych - jest zatem głównie klasa średnia (mainstream consumers), nie zaś osoby społecznie wykluczone (vulnerable consumers).⁶²

W Wielkiej Brytanii Financial Conduct Authority (FCA) wydała instrukcje dotyczące rynku krótkoterminowych pożyczek (high-cost short term credit, pay-day loans). Wprowadza się limit całkowitego kosztu pożyczki, który nie może być porównywalny z kwotą pożyczki (total cost cap). To samo dotyczy pożyczek refinansujących inne, poprzednie długi. Opłata wstępna

⁶⁰Por. *Schutz der Überschuldeten im Verzug - der Ansatz des Gesetzgebers* oraz *Die Antwort der Banken – Unfaire Umgehung mit Überschreitungszinsen* <http://www.responsible-credit.net/index.php?id=1980&viewid=48761>

⁶¹Por. V. Richmond *The possibilities to apply TCF rules at European level*, Ch. Schaeffe *Embracing the digital revolution in retail banking*, oraz M. Jolly *Service Economy: the response of consumer credit to the sharing economy*, http://www.ecri.eu/new/system/files/ECRI%2047%20Newsletter%20Draft_3.pdf oraz www.smartcampaign.org

⁶²Por. M. Chipoy, [Regulation of “easy-to-obtain” small consumer loans with a high-interest rate \(France\)](#). w: *Household over-indebtedness. A European strategy against over-indebtedness - What could be done at the EU level?*, ECDN conference, Brussels, 12.December, 2014, www.ecdn.eu

nie powinna przekraczać 0,8% kwoty pożyczki skalkulowanej w stosunku dziennym (initial cap). Podobnie określa się limit opłat karnych w przypadku przeterminowania pożyczki (default caps). W sytuacji pożyczki konsolidacyjnej nie można kumulować opłat z poprzednio zaciąganych kredytów. Wytyczne zawierają postanowienia dotyczące metod pełnej oceny zdolności (wiarygodności) kredytowej, która nie może się ograniczać tylko do wyceny zabezpieczeń (dotyczy to nie tylko banków, ale i innych firm pożyczkowych, w tym także pośredników, platform internetowych P&P – z wyłączeniem lombardów).⁶³

Kompleksowa analiza regulacji rynku usług consumer finance obejmuje: przejrzystość informacyjną, limity oprocentowania lub pełnych kosztów pożyczki (ochrona przed lichwą), środki naprawcze (w sytuacji zagrożenia spłaty pożyczki), upadłość (w tym upadłość konsumentką) i postanowienia skierowane przeciw dyskryminacji z przyczyn innych niż ocena zdolności kredytowej.⁶⁴

W literaturze wskazuje się na słabości miernika rocznej stopy procentowej (Annual Percentage Rate of Charge – APR). Skoro bowiem celem APR jest wskazanie całkowitego kosztu kredytu, to sprawdza się to dla większych kwot pożyczek o stałej stopie. Dla innych form kredytów APR nie wystarcza, np. nie jest to adekwatna miara dla posiadacza karty kredytowej, który spłaca w terminie. Zbyt duże braki koncepcji APR można obserwować w przypadku kredytów o znacznej zmienności warunków np. kredytów odnawialnych. APR nie sprawdza się także przy małych pożyczkach.⁶⁵

Zjawisko zadłużania się konsumentów jest immanentnie związane z funkcjonowaniem w warunkach gospodarki rynkowej oraz istniejącym równoległym procesem konsumpcji. Jednorazowe lub stale odradzające się potrzeby wywierają wpływ na zachowania gospodarce pojedynczej jednostki, grup społecznych oraz całych społeczeństw stymulując rozwój lub regres gospodarczy⁶⁶. Mnogość potrzeb oraz zewnętrzne czynniki ekonomiczne kształtujące zachowania konsumentów wymagają zróżnicowania źródeł finansowania konsumpcji

⁶³Por. *Consumer Credit Sourcebook (CONC)* <https://www.fca.org.uk/firms/firm-types/consumer-credit/regulation/enforcement>, <http://fshandbook.info/FS/html/FCA/CONC>

⁶⁴Por. E. Posner, R. M. Hynes *Law and Economics of Consumer Finance*, University of Chicago, Coase-Sandor Institute of Law and Economics, 2001, http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1537&context=law_and_economics

⁶⁵Por. A. Finney, S. Collard *A complement to the APR - the CardCosts consumer webtool* Personal Finance Research Centre (2013) The UK Cards Association, <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1310.pdf>

⁶⁶Cz. Bywalec, L. Rudnicki, *Konsumpcja*, PWE, Warszawa 2002,

prywatnej, gdzie dominującą rolę spełnia poziom dochodów oraz oszczędności, ale również z uwzględnieniem środków pochodzących z tytułu zadłużenia⁶⁷.

Zjawisko nadmiernego zadłużenia towarzyszy człowiekowi od momentu pojawienia się pieniędzy: problem ten znany był wszystkim społeczeństwom, na każdym etapie ich rozwoju. Literatura ekonomiczna wyróżnia wiele teorii konsumpcji wyjaśniających mechanizm działania gospodarstw domowych i innych podmiotów obrotu gospodarczego. Wszystkie te koncepcje, mimo istniejących między nimi różnic, uznają maksymalizację zadowolenia z konsumpcji przy określonym dochodzie oraz poziomie cen, jako podstawowe dążenie każdego konsumenta⁶⁸. Zaspokajanie stale zmieniających się potrzeb niekiedy zmusza do wykorzystania źródeł alternatywnych wobec dochodów własnych, oszczędności bądź składników majątku.

Zjawisko to jest powszechne, a wobec dużej niepewności współczesnego świata, obarczone nie zawsze wymiernym ryzykiem. Niepokojąca tendencja do wzrostu skali problemu w ostatnich latach sprawia, że tematyka ta poruszana jest często, a samo pojęcie nadmiernego zadłużenia ujmowane na wiele sposobów. To sprawia, że w wielu krajach istnieje silna tendencja do określenia operacyjnej definicji zjawiska nadmiernego zadłużenia. Sytuacje podmiotów kwalifikowane są na podstawie dwóch głównych kryteriów: istnienia określonej sytuacji prawnej i faktycznej podmiotu lub za pomocą kryterium zaległości płatniczych.⁶⁹

Niewypłacalność gospodarstw domowych niesie równie znaczące koszty społeczne. Najważniejszym z nich jest wykluczenie społeczne. To złożone zjawisko, zwane także marginalizacją społeczną, można rozumieć jako ograniczone uczestnictwo w określonym porządku społecznym wraz z ograniczeniem dostępu do podstawowych instytucji i funkcji tego porządku; w przypadku wykluczenia finansowego głównie do rynku szeroko pojmowanej konsumpcji.⁷⁰ Ograniczenie to wynika z samoczynnych decyzji członków gospodarstw ze względu na zmianę stylu życia lub z powodu uzyskiwania dochodów

⁶⁷A. Dąbrowska, *Przemiany w strukturze konsumpcji i ich uwarunkowania* [w:] *Konsument i konsumpcja we współczesnym świecie*, M. Janoś-Kresło, B. Mróz (red.), Oficyna Wydawnicza SGH, Wydanie I, Warszawa 2006.

⁶⁸T. Zalega, *Konsumpcja w gospodarstwach domowych o niepewnych dochodach*, Wyd. Wydziału Zarządzania UW, Wydanie I, Warszawa 2008.

⁶⁹*Towards a common operational European definition of over-indebtedness*, European Commission, Brussels, 2008. Raport analizuje sytuację osiemnastu państw Unii Europejskiej zrealizowany przez Europejskie Centrum Monitorowania Oszczędności (OEE), Centrum Studiów nad Polityką Europejską (CEPS) oraz ośrodek badań nad osobistymi finansami Uniwersytetu w Bristolu na zlecenie Dyrekcji Generalnej ds. Zatrudnienia, Spraw Społecznych i Równości Szans Komisji Europejskiej, luty 2008.

⁷⁰K. W. Frieske, *Marginalność społeczna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, praca zbiorowa, tom 2, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999,

uniemożliwiających uczestnictwo w procesach konsumpcji. Wraz z utrwalaniem się złej sytuacji materialnej bądź jeszcze głębszą jej degradacją zmniejsza się poziom partycypacji jednostki w typowych działaniach powszechnie podejmowanych przez innych obywateli danego społeczeństwa.⁷¹

W instytucji upadłości konsumenckiej można wskazać 2 modele: amerykański „fresh start” (łatwe bankructwo „na życzenie”, permissywne systemy oddłużania) oraz kontynentalno-europejski „earned fresh start” (bankructwo i oddłużanie dla pechowych lecz uczciwych dłużników). Wspólny mianownik rozwoju obu modeli to: ograniczanie dostępu do upadłości konsumenckiej, ocena moralności płatniczej dłużnika (zapobieganie hazardowi moralnemu i lekkomyślnemu zadłużaniu się na koszt społeczeństwa), stosowanie instytucji upadłości konsumenckiej do pasywnego zadłużenia, wynikającego z obiektywnych okoliczności (nie zawinionych przez uczciwego konsumenta). Idea „fresh start” jest silniejsza w krajach, w których: państwo nie przykładają dużej wagi do regulacji stosunków kredytowych (np. granic lichwy), banki oraz parabanki mogą określać swobodnie standardy kredytowania, programy socjalne są niewielkie, a państwo promuje przedsiębiorczość i podejmowanie ryzyka („risk-taking society”).⁷²

Chronić konsumentów wrażliwych – lecz bez hazardu moralnego

Można mówić o różnych grupach konsumentów wrażliwych (*vulnerable consumers*), np. z powodu słabego wykształcenia, podeszłego wieku, niepełnosprawności. Nie byłby zatem słuszny jedyny schemat ochrony konsumenta, skierowany do wszystkich ludzi wypełniających znamiona kategorii konsumentów wrażliwych. Różne cechy tych osób nie uzasadniają regulacji na zasadzie „*one size fits all*”.⁷³

⁷¹ *Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa*, (B. Szopa red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012.

⁷² Najważniejszym zarzutem wobec regulacji upadłości konsumenckiej była jej niepraktyczność. Dlatego konieczna stała się głęboka analiza tej instytucji, a następnie wprowadzenie rozwiązań nowych, sprawdzonych w praktyce innych państw europejskich. Zmiany w przepisach dotyczących upadłości konsumenckiej powinny być poprzedzone szczegółową analizą skutków społecznych, a w szczególności realizacji kluczowego celu – przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Idea nowego startu jest atrakcyjna. Nowy start w sytuacji kryzysu może być wszakże dla wielu osób trudny lub wręcz niemożliwy. Ustawodawca w Polsce podzielił pogląd, że należy zliberalizować regulację upadłości konsumenckiej, aby zmniejszyć liczbę osób wykluczonych. Z drugiej strony takie działania mogą zachęcać konsumentów do nieodpowiedzialnego zadłużania się, osłabiać pozycję wierzycieli, a przez to pośrednio wpływać na pogłębienie kryzysu. Por. W. Szpringer *Kredyt konsumencki i upadłość konsumencka na rynku usług finansowych UE*, Wyd. ABC, Warszawa, 2005, W. Szpringer *Upadłość konsumencka. Inspiracje z rozwiązań światowych i rekomendacje dla Polski CeDeWu*, Warszawa, 2006.

⁷³ Por. L. Waddington *Vulnerable and Confused: The Protection of “Vulnerable” Consumers under EU Law* *European Law Review* Vol.38/2013.

Podejście jednostronnie zorientowane na uprawnienia, przywileje czy informacje dla konsumenta nie może wszelako doprowadzić do skutecznego systemu ochrony. Prawa te nie zawsze pokrywają się z realnymi potrzebami konsumentów. Potrzeby są, w przeciwieństwie do większości praw, bezpośrednio związane z problemami, które gnębią konsumentów. Znajomość praw i ich egzekwowanie – to tylko środki, aby łągodzić te problemy. Problemy te – to przede wszystkim usługi (np. finansowe), trudności ze zmianą dostawcy oraz kłopoty na tle handlu transgranicznego. Wzmocnienie pozycji konsumentów wymaga zatem podejścia zorientowanego na potrzeby, przy zachowaniu względnej równowagi praw i interesów stron (zapobieganie hazardowi moralnemu, by konsument wszelkich niepowodzeń czy rozczarowań, jakich doświadcza w życiu codziennym, nie mógł przerzucać na relacje umowne z dostawcą).⁷⁴

Interesujące są rozważania o niestandardowych (alternatywnych) metodach ewaluacji zdolności kredytowej np. na podstawie rachunków płaconych okresowo przez gospodarstwa domowe. Problem, który wymagałby rozwiązania – to dostęp do historii tych opłat przez biura informacji kredytowej. Szersze zastosowanie takich metod przyczyniłoby się do ograniczenia wykluczenia finansowego i przybliżyłoby wiele osób z tego kręgu do mainstreamu usług finansowych, co jednak nie powinno oznaczać rezygnacji z celowości oferowania usług „skrojonych na miarę” tych osób.⁷⁵

W kwestii rozwiązywania pułapki nadmiernego zadłużenia ciekawy jest ostatnio przykład Grecji. Restrukturyzacja zadłużenia gospodarstw domowych w Grecji opiera się na dwóch zasadach: po pierwsze – możliwe jest częściowe umorzenie długu zaciągniętego przez ludzi żyjących poniżej greckiej granicy ubóstwa; a po drugie, dłużnik zapłaci nie więcej niż jedną trzecią swoich dochodów w kosztach obsługi długu. Istnieją dwa główne sposoby, które mogą pomóc nadmiernie zadłużonym gospodarstwom domowym w dobie kryzysu:

- masowo - wdrożenie kompleksowego pakietu wsparcia udzielanego przez kredytodawców, polegającego na umorzeniu odsetek od niespłaconego zadłużenia gospodarstw domowych i restrukturyzacji pozostałej części; lub
- indywidualnie - przez zastosowanie systemów upadłościowych oraz zarządzania wierzytelnościami.

⁷⁴Por. M. de Hoon, V. Mak *Consumer Empowerment Strategies – A Rights-Oriented Approach Versus a Needs-Oriented Approach* Zeitschrift für Europäisches Privatrecht Nr. 3/2011 oraz [Tilburg Law School Research Paper No. 018/2011](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1917270) http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1917270

⁷⁵Por. C. R. Abrahams, M. Zhang *Fair Lending Compliance. Intelligence and Implications for Credit Risk Management* John Wiley&Sons Inc., Hoboken-New Jersey, 2008.

Pierwszy z nich jest lepszy, gdyż rozpoznaje problemy systemowe, które zostały stworzone w wyniku obecnego kryzysu, może szybko przywrócić zaufanie konsumentów i zapewnić gospodarstwu domowemu dłużnika dodatkową płynność, aby zaczęły one ponownie wydawać i kupować dobra i usługi. Nie byłyby one także następnie wyłączone z systemu kredytowego.⁷⁶

Innowacyjne metody edukacji i współpracy z kredytobiorcą

Należy zwrócić uwagę na tworzenie przez banki systemów wczesnego ostrzegania o kredytobiorcach potencjalnie narażonych na problemy ze spłatą. W Banku Barclays analizy o charakterze ilościowym oraz jakościowym prowadzi odrębny dział Customer Review Team. Efektem są profile społeczno-demograficzno-środowiskowe klientów oraz opracowanie strategii współpracy banku z wybranymi klientami (pre-arrears services) - wyprzedzającej ewentualne problemy. Ciekawy jest też wniosek o generalnie pozytywnym wpływie zacieśnionej i bliskiej oraz budującej wzajemne zaufanie współpracy banku z klientami (early engagement with customers).⁷⁷

Należy rozwijać badania nad metodyką edukacji finansowej, w szczególności konsumentów wrażliwych, przeciwdziałania wykluczeniu finansowemu. Są to bowiem działania zdecydowanie bardziej konstruktywne niż kolejne sugestie bezpośredniej, generalnie nieskutecznej, interwencji państwa w rynek detalicznych usług finansowych.⁷⁸

⁷⁶Por. *Why the election of Syriza offers hope for Europe's indebted households*

<http://www.responsible-credit.net/index.php?id=1980&viewid=48696>

⁷⁷Por. [The Over-indebtedness of European Households](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/pfrc/pfrc1406-over-indebtedness-european-households-synthesis.pdf), Civic Consulting and the Personal Finance Research Centre (2014), <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/pfrc/pfrc1406-over-indebtedness-european-households-synthesis.pdf>, *Producing an Anti-Poverty Strategy for the UK - Evidence Reviews* August, 2014,

<http://www.bristol.ac.uk/geography/research/pfrc/themes/credit-debt/jrf-anti-poverty-strategy.html>

Poverty, Debt and Credit. An Expert-Led Review, Joseph Rowntree Foundation, March, 2014

<http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1404.pdf>,

[Working together: understanding motivations and barriers to engagement in the consumer debt marketplace](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1319.pdf), [http://www.bristol.ac.uk/media-](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1319.pdf)

[library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1319.pdf](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1319.pdf)

⁷⁸Por. A. Finney, D. Hayes (2013), [The Genworth Index of consumer financial vulnerability](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf)

Genworth Financial, [http://www.bristol.ac.uk/media-](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf)

[library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf), [The impact on business and](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf)

[consumers of a cap on the total cost of credit](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf) Personal Finance Research Centre (2013) Department for Business, Innovation and Skills, [http://www.bristol.ac.uk/media-](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf)

[library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1302.pdf](http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1302.pdf)

W świetle badań marketingowych konsumenci nie doceniają znaczenia wieloletniego oszczędzania jako zabezpieczenia na starość. Wydaje im się bowiem, że przyrost środków będzie tylko linearny. Zachętą do oszczędzania na emeryturę mogą być też ulgi podatkowe. Fundusze przeznaczone na oszczędzanie należy dzielić na widoczne i dostępne w pewnym przedziale czasu cele („visual reminder of the savings goal”), wówczas skłonność do oszczędzania będzie wyższa. Ciekawa jest także psychologia zarządzania długiem. Teoretycznie, powinno się najpierw spłacać dług najwyżej oprocentowany, czyli najbardziej kosztowny.

Okazuje się, że konsument mający wiele długów dąży do spłaty najmniejszego z nich, by łączna liczba długów uległa zmniejszeniu (co ma uzasadnienie psychologiczne). Co ciekawe, skłonność do regularnej spłaty zadłużenia i mobilizacja konsumenta wzrasta w wyniku wyższej, a nie niższej raty żądanej przez bank. Podobnie wyższy limit zadłużenia w karcie kredytowej pomniejsza skłonność do zakupów u konsumentów o znacznej finansowej samokontroli. Warto także zwrócić uwagę na obserwację, że ludzie nie lubią płacić podatków i nierzadko są skłonni zaakceptować równe lub nieco wyższe wydatki, które ich dotyczą poza systemem podatkowym.⁷⁹

Relatywnie wysokie koszty usług oferowanych przez pozabankowe firmy pożyczkowe wynikają z wysokich kosztów udzielania niskokwotowych i krótkoterminowych pożyczek, z podejmowania wyższego ryzyka oraz z wyższych kosztów pozyskania kapitału. W takim świetle oskarżanie firm pożyczkowych o „lichwę” jest dyskusyjne.

Przedsiębiorstwa pożyczkowe, ze względu na stabilny model biznesowy i niewielką wartość rynku pożyczkowego, nie stanowią zagrożenia dla polskiego systemu finansowego, a zatem rola regulatora powinna ograniczać się do zagwarantowania jak największej przejrzystości

⁷⁹Por. Por. Consumer Finance Special Issue:- Journal of Marketing Research No.7/2012, a zwłaszcza:: C. R.M. McKenzie, M. J. Liersch, [Misunderstanding Savings Growth: Implications for Retirement Savings Behavior](#), D. Soman, A. Cheema, [Earmaking and Partitioning: Increasing Saving by Low-Income Households](#), H. E. Hershfield, D. G. Goldstein, W. F. Sharpe, J. Fox, L. Yeykelis, L. Carstensen, J. N. Bailenson, [Increasing Saving Behavior Through Age-Progressed Renderings of the Future Self](#), M. Amar, D. Ariely, S. Ayal, C. E. Cryder, S. I. Rick, [Winning the Battle but Losing the War: The Psychology of Debt Management](#), L. E. Bolton, P. N. Bloom, J. B. Cohen, [Using Loan Plus Lender Literacy Information to Combat One-Sided Marketing of Debt Consolidation Loans](#), D. Navarro-Martinez, L. Court Salisbury, K. N. Lemon, N. Stewart, W. J. Matthews, A. J. L. Harris, [Minimum Required Payment and Supplemental Information Disclosure Effects on Consumer Debt Repayment Decisions](#), K. Wilcox, L. G. Block, E. M. Eisenstein, [Leave Home Without It? The Effects of Credit Card Debt and Available Credit on Spending](#).

oraz wzmocnienia konkurencji.⁸⁰ W celu zwiększenia przejrzystości rynku z perspektywy klienta istnieje wymóg posługiwania się rzeczywistą roczną stopą procentową (RRSO) jako realnym kosztem usługi finansowej, może ona jednak stwarzać mylące wrażenie przy małych kwotach udzielanych na krótkie okresy. Wprowadzenie restrykcyjnego limitu lichwy i „papierowej” (bo trudnej do operacjonalizacji) upadłości konsumenckiej prowadzi do degeneracji i spowolnienia rozwoju rynku i poszerzania się w tym obszarze szarej strefy.

W kontekście zasady odpowiedzialnego pożyczania kluczowe są trzy zasadnicze rozwiązania. Podstawowe znaczenie należy przypisać prawidłowemu badaniu zdolności kredytowej pożyczkobiorcy. Poza ogólnym obowiązkiem badania zdolności kredytowej pożyczkobiorcy nie ma jednolitych reguł dotyczących przeprowadzania tego procesu. Postuluje się m.in. zagwarantowanie parbankom dostępu do odpowiednich baz danych, narzucenie obowiązku korzystania z tychże baz danych czy też odpowiedniego dokumentowania przeprowadzenia badania zdolności kredytowej, narzucenie wspólnej i jednolitej metodologii oceny zdolności kredytowej (np. poprzez obowiązek odwoływania się do wskaźnika *loan-to-income* zamiast *loan-to-value*) oraz narzucenie maksymalnych dopuszczalnych limitów zadłużenia, np. poprzez ustalenie maksymalnego wskaźnika *loan-to-income*.⁸¹

Koncepcja odpowiedzialnego pożyczania zawiera również szereg postulatów dotyczących adekwatnego informowania pożyczkobiorcy o cechach oferowanych produktów oraz ryzykach z nimi związanych. Postulaty te są już w dużej mierze zrealizowane przez przepisy dyrektywy 2008/48 o kredycie konsumenckim. Postulaty jeszcze dalej idące sugerują m.in. wprowadzenie obowiązkowych ostrzeżeń o ryzykach (*risk guidelines*), które byłyby załączane do informacji dostarczanych pożyczkobiorcy przed zawarciem umowy. Jako ważne proponuje się również stworzenie przejrzystej listy kategorii produktów kredytowych, podzielonych pod względem ryzyka. Istnieje też koncepcja, aby, na wzór regulacji obowiązujących na rynku instrumentów finansowych, wprowadzić standardy w zakresie doradztwa na rzecz pożyczkobiorców.⁸²

⁸⁰ Problemy ochrony konsumenta są eksponowane na rynku pozabankowych firm pożyczkowych, skupiających się na udzielaniu pożyczek o najkrótszym terminie zapadalności i najniższych kwotach. Pożyczki te („chwilówki”) uzupełniają ofertę banków, które często nie są aktywne w tym segmencie rynku. Powstaje pytanie, czy obsługując klientów nie mających dostępu do kredytów bankowych, przyczyniają się one do zmniejszenia wykluczenia finansowego czy wprost przeciwnie – do popadania ich rodzin w pułapkę zadłużenia. W. Szpringer *Shadow banking jako nowy obszar regulacji prawnej* Monitor Prawa Bankowego Nr 6/2013.

⁸¹Por. K. Wojdyło *Odpowiedzialne pożyczanie* Kancelaria Wardyński i Wspólnicy, 2013, <http://www.codozasady.pl/odpowiedzialne-pożyczanie/>

⁸² Obowiązki informacyjne banku mają jednak charakter ostrzeżeń przed ryzykami związanymi z daną usługą finansową. Nie oznacza to obowiązku doradztwa. Bank udzielający kredytu w celu sfinansowania inwestycji

Odpowiedzialne pożyczanie rodzi natomiast prawa i obowiązki obu stron kontraktu. Obie strony muszą być uczciwe, lojalne i zapewniać drugiej stronie adekwatne informacje. W polu widzenia musi być także rola pośredników na rynku kredytów konsumenckich (w przypadku niektórych rodzajów kredytów niemal połowa kredytów jest udzielana przy zaangażowaniu pośredników kredytowych). Jednocześnie struktura wynagrodzeń pośredników budzi podejrzenia, że mogą oni być skłonni do namawiania pożyczkobiorców do nieodpowiedzialnego zaciągania zobowiązań finansowych. Jest zatem zrozumiałe, że najwięcej postulatów dotyczy właśnie struktury wynagradzania pośredników. Postuluje się, aby wynagrodzenie pośredników było rozłożone w czasie i uzależnione od stopnia, w jakim pożyczka jest spłacana.⁸³

Należy zwrócić uwagę na problemy certyfikacji produktów finansowych. Próby certyfikacji rodzą znaczne koszty i biurokratyzację pracy, które ostatecznie poniesie klient. Audyt produktów finansowych opracowany w instytucie IFF zawiera aż 200 kryteriów, w tym 23 kryteria obligatoryjne (Pflicht-Kriterien) oraz wymóg spełnienia co najmniej 30% kryteriów dodatkowych (Kur-Kriterien). Dorobek praktyki stosowania tych kryteriów przez Teambank (członek grupy Volksbanken Raiffeisenbanken) rodzi ambiwalentne odczucia.

Przede wszystkim powstaje pytanie, gdzie i dlaczego trzeba postawić granicę między produktem uczciwym a nieuczciwym, skoro potrzeby klientów są mocno zróżnicowane, a ponadto ciągle pojawiają się innowacje produktowe lub udoskonalenia istniejących produktów. Jest to w gruncie rzeczy ten sam problem, co na rynku dóbr (np. dlaczego jeden klient kupuje BMW czy Audi, a drugi zadowala się Skodą, i pewnie słusznie sądzi, że inni mocno przepłacili, chociaż być może nie bierze się pod uwagę tego, że ktoś chciał mieć produkt prestiżowy czy luksusowy i jest gotów za to zapłacić znacznie więcej niż wynikałoby to tylko z wartości użytkowej – oba samochody w sposób zadowalający realizują wszakże potrzebę przemieszczania się na lądzie).⁸⁴

dokonywanej przez klienta nie jest zobowiązany do oceny jakości tej inwestycji i jej adekwatności względem celów klienta chyba, że takie zobowiązanie wynika z umowy. Por. P. Tereszkiwicz *Obowiązki informacyjne w umowach o usługi finansowe* Wolters Kluwer, Warszawa, 2015, s.71 i n.

⁸³Por. *FinCoNet Report on Responsible Lending. Review of Supervisory Tools for Suitable Consumer Lending Practices*, July, 2014, <http://www.finconet.org/FinCoNet-Responsible-Lending-2014.pdf>, *Responsible Lending. An International Landscape* Consumers International, November, 2013, http://www.consumersinternational.org/media/1412472/ciresponsiblelending_finalreport_06-11-13.pdf, *Principles of Responsible Credit* <http://www.responsible-credit.net/index.php?id=2516>

⁸⁴Por. *International Conference on Financial Services*, European Coalition for Responsible Credit, Hamburg, 7-8.05.2015, www.responsible-credit.de

Złożone usługi consumer finance – kompleksowa ochrona konsumenta

Należy podkreślić fakt, że ochrona zbiorowych interesów konsumentów (w Polsce sprawowana dotąd przez UOKiK) staje się częścią europejskiego nadzoru bankowego, a od 2014 r. w Niemczech - nowym ustawowym zadaniem Urzędu Nadzoru nad Rynkiem Finansowym (BaFin). W Wielkiej Brytanii oprócz nadzoru makro- i mikroostrożnościowego powołano nowy organ – Financial Conduct Authority, którego zadania obejmują właśnie ochronę konsumenta na rynku usług consumer finance.

Kwestia ta jest cały czas w centrum dyskusji, gdyż to w istocie indywidualny konsument ma interes w rozumieniu prawnym, a nie zbiorowość konsumentów. Tendencja ta wynika natomiast z założenia, że zbiorowy interes konsumentów – to interes publiczny, a właśnie w interesie publicznym państwo reguluje i nadzoruje rynek finansowy. Państwo uzupełnia tą drogą dotychczas istniejące możliwości oddolnego działania grup konsumentów (class action).

Skoro państwo wycofało się z wielu obszarów usług i ludzie muszą korzystać z usług instytucji prywatnych, konieczna jest taka zbiorowa ochrona, zwłaszcza w najbardziej newralgicznych - pod względem ryzyka - obszarach długoterminowych usług hipotecznych, emerytalnych, zdrowotnych czy ubezpieczeń na życie. Nowe regulacje często mają na celu zapewnienie lepszej przejrzystości, np. w ubezpieczeniach na życie (Lebensversicherungsreformgesetz). Po erupcji projektów edukacyjnych dla młodzieży (Schülerbanking) ostatnio akcent kładzie się na projekty dla osób w sile wieku oraz seniorów (Schuldenfrei im Alter). Projekty te mają na celu odpowiednio wczesne zapobieganie ubożeniu seniorów i popadaniu w długi na starość, w szczególności przy znaczącej spodziewanej różnicy między wynagrodzeniami a świadczeniami emerytalnymi.⁸⁵

W Niemczech od 1.02.2015r. działa nowy organ pomocniczy w dziedzinie nadzoru nad rynkiem finansowym. Składa się z przedstawicieli organizacji konsumenckich. Zadaniem tego organu („Financial Markets Watchdog”) jest obserwacja i analiza rynku finansowego i możliwie wczesne wykrywanie nieprawidłowości, informowanie o nich opinii publicznej oraz przekazywanie sprawy do Urzędu ds. Nadzoru nad Rynkiem Finansowym (BaFin). Pojawił się tam również projekt ustawy o ochronie drobnych inwestorów. Pozostaje jednak wątpliwość, czy ochrona zbiorowych interesów konsumentów nie jest bardziej kwestią

⁸⁵Por. *International Conference on Financial Services*, European Coalition for Responsible Credit, Hamburg, 7-8.05.2015.

nadzoru makro- niż mikroostrożnościowego? Należy dodać, że w świecie niskich stóp procentowych konsumenci są bardziej narażeni na oszustwa, a usługodawcy mają większą pokusę wymuszania czy narzucania kontraktów nie odpowiadających ekonomicznym interesom konsumentów, a także zmian warunków umownych w kierunku przrzucania większej niż dotychczas części ryzyka na konsumentów.

Problem kompleksowej ochrony konsumenta powstaje w kontekście złożonych produktów finansowych. W projekcie dyrektywy IMD II, jak i rozporządzenia PRIIPs i UCITS V („Consumer Retail Package”) poruszane są również kwestie sprzedaży produktów ubezpieczeniowych oraz warunków minimalnych wypłaty odszkodowania. Zaproponowane przez Komisję Europejską zmiany wprowadzone zostaną do polskiego porządku prawnego w 2015 roku w ramach nowelizacji ustawy o pośrednictwie ubezpieczeniowym i ustawy o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej. W ramach IMD I Komisja stwierdziła mnogość niespójnych regulacji krajowych i brak przejrzystości wynagrodzeń, zwłaszcza na tle doradztwa opartego na prowizji. W obrębie PRIIPs wprowadzono natomiast standardowy, przedkontraktowy dokument informacyjny, mający na celu ułatwienie konsumentom prawidłowe zrozumienie złożonych produktów finansowych („Key Information Document”), na wzór podobnego rozwiązania UCITS. .⁸⁶

Podstawowym celem pakietu MiFID II jest ochrona inwestorów, zwiększenie przejrzystości działania firm inwestycyjnych oraz promowanie konkurencyjności w sektorze usług finansowych. Przepisy dyrektywy mają zastosowanie w odniesieniu do działalności instytucji pośredniczących w sprzedaży jednostek uczestnictwa w funduszach inwestycyjnych oraz umożliwiających kupowanie akcji – banków i firm doradztwa finansowego. Instytucje te mają obowiązek ankietowania klienta, który chce dokonać inwestycji – przede wszystkim pod kątem konstrukcji produktu i ryzyka, jakie niesie ze sobą jego zakup.⁸⁷

⁸⁶Brak jednolitych europejskich ram prawnych regulujących działalność pośredników ubezpieczeniowych zainicjował prace Komisji Europejskiej nad wspólnym aktem prawnym, który wpłynie na działanie pośredników ubezpieczeniowych na terenie UE, jak również zapewni większą ochronę klienta w branży ubezpieczeniowej. Proponowane regulacje wpłyną na relacje pomiędzy pośrednikiem ubezpieczeniowym a klientem poprzez wprowadzenie obowiązku informowania o pobieranym przez pośrednika wynagrodzeniu oraz poprzez nowe zasady ograniczające ryzyko konfliktu interesów. Por. *Insurance Mediation Directive (IMD II)* <http://www.betterregulation.com/ie/hot-topic/imd2> oraz *Packaged Retail- and Insurance-Based Investment Products (PRIIPs)* <http://www.betterregulation.com/hot-topic/priips>

⁸⁷W polskim systemie prawnym implementacja przepisów dyrektywy MiFID wymagała nowelizacji ustawy o funduszach inwestycyjnych, ustawy o obrocie instrumentami finansowymi, ustawy o ofercie publicznej i warunkach wprowadzania instrumentów finansowych do zorganizowanego systemu obrotu oraz o spółkach publicznych.

Zmieniona dyrektywa w sprawie usług płatniczych (PSD) ułatwia stosowanie i zwiększa bezpieczeństwo rozwiązań z zakresu płatności internetowych poprzez objęcie zakresem jej stosowania nowych usług, tzw. usług inicjowania płatności. Usługi te, które funkcjonują na styku sprzedawcy oraz banku klienta, umożliwiają realizację tanich i wydajnych płatności elektronicznych bez konieczności używania karty kredytowej. Dostawcy tych usług będą podlegać tak samo wysokim standardom regulacji i nadzoru jak inne instytucje płatnicze. Jednocześnie banki i inni dostawcy usług płatniczych będą musieli zwiększyć poziom bezpieczeństwa transakcji internetowych poprzez wprowadzenie silniejszego mechanizmu autoryzacji klienta w przypadku dokonywania płatności.⁸⁸

Do UOKiK dociera wiele skarg na produkty inwestycyjno-oszczędnościowo-ubezpieczeniowe: ubezpieczenia na życie i dożycie z ubezpieczeniowymi funduszami kapitałowymi, tzw. polisolokaty.. Umowa jest zawierana na wiele lat. Konsument jednorazowo lub w określonych okresach wpłaca kwoty, które są lokowane w ubezpieczeniowe fundusze kapitałowe. Inwestycja może (ale nie musi, gdyż możliwa jest również strata) przynieść zysk dopiero po wielu latach, np. 10 lub 15. Konsument najczęściej skarżą się, że tego typu produkty są im przedstawiane jako standardowa lokata, czy krótkoterminowe ubezpieczenie. Wiele osób zawierając kontrakt nie ma świadomości, że jego wcześniejsze zerwanie może oznaczać utratę oszczędności. Ponadto zysk uzależniony jest od ponoszonego ryzyka inwestycji.⁸⁹

⁸⁸Konsumentom będą lepiej chronieni przed oszustwami, ewentualnymi nadużyciami i incydentami związanymi z płatnościami (np. w przypadku spornych lub nieprawidłowo wykonanych transakcji płatniczych). W przypadku nieautoryzowanych płatności wykonanych przy użyciu kart od konsumentów będzie można wymagać pokrycia strat w bardzo ograniczonej wysokości - maksymalnie 50 EUR (a nie 150 EUR jak obecnie); Dyrektywa przyznaje konsumentom więcej praw w przypadku przelewów i przekazów pieniężnych kierowanych do odbiorców znajdujących się poza Europą lub płatności wykonywanych w walutach nieunijnych. Dyrektywa przyczyni się do powstania nowych podmiotów oraz rozwoju innowacyjnych płatności realizowanych za pośrednictwem urządzeń przenośnych i przez internet. Rozporządzenie w sprawie opłat interchange, w połączeniu ze zmienioną dyrektywą w sprawie usług płatniczych, wprowadza maksymalny poziom opłat interchange pobieranych z tytułu transakcji realizowanych przez konsumentów przy użyciu kart debetowych i kredytowych oraz zakaz pobierania dodatkowych opłat za korzystanie z kart tego rodzaju. Por. W. Szpringer *Elektroniczne instrumenty płatnicze - tendencje rozwojowe e-Mentor Nr 3/2013* <http://www.e-mentor.edu.pl/arttykul/index/numer/50/id/1031>, W. Szpringer *Dwu-(wielu)-stronne modele e-biznesu a prawo konkurencji* Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny IKAR Nr 1/2013, www.ikar.wz.uw.edu.pl

⁸⁹Prezes UOKiK przygląda się tego typu produktom. Pierwszymi decyzjami na tym rynku są wydane dwie decyzje wobec Getin Noble Banku. Wątpliwości wzbudziły wprowadzające w błąd informacje przekazywane przez pracowników banku oraz ulotki reklamowe. Por. *Konsument na rynku usług bankowych. Raport UOKiK* http://www.gazetapodatnika.pl/arttykuly/konsument_na_ryнку_usług_bankowych_raport_uokik-a_1479.htm, *Interwencje UOKiK w sektorze bankowym* <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Interwencje-UOKiK-w-sektorze-bankowym-1328590.html>, *UOKiK dostrzega zagrożenia dla konkurencji w sektorze bankowym* <http://globalizacja.org/%3Fp%3D50>, *Konsument na rynku usług bankowych* <http://bs.net.pl/prawo/uokik-konsument-na-ryнку-usług-bankowych-raport>

Skoro bank może wybrać dowolne i nie poddające się weryfikacji kryteria ustalania kursów kupna i sprzedaży walut obcych, stanowiących narzędzie indeksacji kredytu i rat jego spłaty, wpływając na wysokość własnych korzyści finansowych i generując dla kredytobiorcy dodatkowe i nieprzewidywalne co do wysokości koszty kredytu, klauzule te rażąco naruszają zasadę równowagi kontraktowej stron na niekorzyść konsumentów, a także dobre obyczaje, które nakazują, by ponoszone przez konsumenta koszty związane z zawarciem i wykonywaniem umowy, o ile nie wynikają z czynników obiektywnych, były możliwe do przewidzenia, a sposób ich generowania poddawał się weryfikacji (podobnie, jak w przypadku zmiennej stopy procentowej).⁹⁰

W Hiszpanii udało się doprowadzić do uchwalenia ustawy wzmacniającej ochronę prawną dłużników hipotecznych. W Polsce mamy do czynienia z podobną inicjatywą ustawodawczą, która wychodzi z założenia, że konstytucja i ustawy chronią tylko prawa słusznie nabyte. Nawiązuje się w tej mierze do regulacji nieuczciwych klauzul w umowach zawieranych z konsumentami oraz do orzeczenia ETS z 14.03.2013 r. w sprawie Mohamed Aziz przeciwko Catalunya Caixa. W Polsce problemem okazała się m.in. dowolność w ustalaniu kursu walutowego i wielokrotnego używania go do kwot wypłacanych i spłacanych (spready). Problem spreadów rozwiązano dla nowo zawieranych umów w drodze nowelizacji art. 69 ust.2 pkt. 4a i ust. 3 ustawy Prawo bankowe. Natomiast w odniesieniu do starych umów Sąd Najwyższy w wyroku z 23.10.2013 r. (IV CSAK 142/13) dopuścił unieważnienie klauzuli indeksacyjnej w takiej umowie, gdy odsyłała do kursów ustalanych jednostronnie przez bank⁹¹

Wdrażana jest reforma doradztwa w kierunku jego wyodrębnienia i oddzielenia od usługodawców, a nawet poddania nadzorowi ze strony państwa. Nie można bowiem obsługi klienta samej w sobie traktować w kategoriach doradztwa, gdyż jej głównym celem jest sprzedaż produktu finansowego. W tych warunkach bank może nie mieć interesu w oferowaniu produktu rzeczywiście adekwatnego do potrzeb danego klienta.

⁹⁰ Spread walutowy - to różnica między ceną, po jakiej bank sprzedaje walutę klientowi w momencie wypłaty kredytu a ceną, po jakiej bank kupuje walutę od klienta w momencie spłaty każdej z rat kredytu. Powszechną do niedawna praktyką było wprowadzanie do umów kredytowych klauzuli jednostronnego ustalania ceny waluty sprzedawanej lub kupowanej przez bank w związku z umową kredytową.

⁹¹ Rozważa się także możliwość kwalifikacji klauzuli indeksacyjnej jako walutowego instrumentu pochodnego zakamuflowanego w umowie kredytowej. W tej sytuacji niezbędne byłyby standardy informacyjne wymagane przez dyrektywę MIFiD, a ich naruszenie przez bank – w świetle wyroku Sądu Najwyższego z 19.09.2013r. (I CSK 651/12) – mogłoby prowadzić nawet do unieważnienia całej umowy. Por. W. Szpringer *Instytucje nadzoru w sektorze finansowym. Kierunki rozwoju* Poltext, Warszawa, 2014.

W usługach inwestycyjnych próba jeszcze lepszej ochrony inwestorów, wywołana przez regulacje MIFiD, przerodziła się w swoje przeciwieństwo. W świetle opinii licznych podmiotów rynku powstał „biurokratyczny potwór” („ein bürokratisches Monster”), który nie tylko nie służy prywatnym inwestorom, ale wręcz im szkodzi. Wewnętrzna implementacja norm ustawowych przez firmy inwestycyjne w Niemczech rodzi nieproporcjonalnie wysokie koszty i biurokratyzację pracy (np. pisemne protokoły z konsultacji – Beratungsprotokoll, informacja o produkcie - Produktinformationsblatt). Przeważnie pozytywne oceny obejmują natomiast zakaz prowizji i generalne przejście na doradztwo oparte na honorarium (Honoraranlageberatungsgesetz).

Korzyści podkreśla się jednak przede wszystkim dla nowych klientów. W przypadku starych klientów, którzy mają inwestycje i umowy prowizyjne, trudno byłoby nagle ich nie obsługiwać i zaprzestać doradztwa na dotychczasowych warunkach, wbrew intencjom klientów. Sytuacja majątkowa tych klientów musi być badana kompleksowo. Dlatego nie każda firma w Niemczech rejestruje się jako niezależny (honoraryjny) doradca. Niektórzy uważają natomiast ostre rozróżnienie doradztwa prowizyjnego i honoraryjnego za zbędne, bowiem przy długookresowej relacji z klientem doradca zarabia tylko wtedy, gdy cieszy się zaufaniem klienta.

Problemy ochrony konsumentów rodzi ubezpieczenie spłaty zadłużenia (Payment Protection Insurance - PPI) - określane także jako ubezpieczenie „Wypadek, Choroba, Zwolnienie” („Accident, Sickness and Unemployment”) – banki sprzedają, aby pokryć opłaty związane z kredytami, kartami kredytowymi oraz hipoteką, obciążające klientów, którzy nie mogą zapłacić lub właśnie stracili pracę.⁹²

⁹²W świetle doświadczeń brytyjskich PPI mogło być nieprawidłowo „wciskane” klientom na wiele różnych sposobów. Niektóre z najczęstszych metod to:

- obciążenie PPI bez zgody klienta,
- przedstawianie PPI jako ubezpieczenia obowiązkowego do otrzymania kredytu/pożyczki/karty kredytowej,
- brak informacji, że tańsze ubezpieczenie może być zakupione gdzie indziej,
- brak pytania o ubezpieczenia, które klient już posiada,
- brak pytania o stan zdrowia, który może wpłynąć na brak pełnych możliwości skorzystania z ubezpieczenia,
- brak wytłumaczenia wyjątków, obowiązujących w umowie ubezpieczeniowej,
- brak wyjaśnienia, że PPI nie pokrywa całego czasu trwania pożyczki, w wyniku czego klient niepotrzebnie mógłby opłacać PPI przez cały okres pożyczki.
- Por. *Najczęściej zadawane pytania dotyczące Payment Protection Insurance, PPI*
<http://www.zwrotppi.co.uk/pl/najcz%C4%99%C5%9Bciej-zadawane-pytania-dotycz%C4%85ce-payment-protection-insurance-ppi>

Banki były mocno krytykowane, a mimo to odmówiły uznania swojej winy, wciąż odrzucając wnioski niezadowolonych klientów. Doprowadziło to do instrukcji, wydanych przez FSA w sierpniu 2010 r., dotyczącej poprawy obsługi wniosków, związanych z PPI. Banki podjęły wtedy otwarcie krok, który wprowadził wszystkich w zdumienie- wystąpiły w październiku 2010 r. do sądu przeciwko instrukcjom FSA. Następnie uznały sprawę sądową za wymówkę do zaprzestania obsługi odszkodowań na siedem miesięcy, pomimo, że sam Związek Bankierów Brytyjskich przyznał, że skargi mogą wstrzymać jedynie FSA, Rzecznik Praw Obywatelskich i sądy. Sąd odrzucił ten wniosek. Zostało to ogłoszone publicznie 20 kwietnia 2011 r. Banki miały czas na odwołanie do 10 maja 2011r. Poważnie rozważały taki krok. To właśnie wtedy Lloyds TSB wyłamał się z szeregu ogłaszając, że wycofuje swoją skargę przeciwko FSA. Wkrótce potem Barclays uczynił podobnie, a Związek Bankierów Brytyjskich potwierdził całkowite zaniechanie kroków sądowych.⁹³

Konsument a profesjonalista na rynku kapitałowym – uzależnienie statusu klienta od wiedzy, umiejętności i zaufania?

W Polsce banki, oferując firmom strategię opcyjną o zredukowanym koszcie, działały zgodnie z zasadami biznesu. W chwili zawierania transakcji żadne dane nie wskazywały na możliwość znacznego wzrostu kursu euro w krótkim okresie. Nie można bankom czynić zarzutu z powodu prowadzenia standardowej działalności operacyjnej i sprzedaży takich czy innych produktów finansowych. Należy ponadto wskazać na nierozważne wykorzystanie derywatów przez większość przedsiębiorców, którzy poinformowali o kłopotach związanych z zastosowaniem opcji.⁹⁴ Przykładem takiego uwikłania celów stały się tzw. opcje walutowe, które w zasadzie miały służyć zabezpieczeniu się przed ryzykiem, ale wiele firm skłoniły do spekulacji, czego skutkiem stało się poniesienie przez nie bardzo wysokich strat.

Przypadki znacznych strat związanych z wykorzystaniem derywatów wywołują najczęściej nawoływanie do wprowadzenia ograniczeń w obrocie (EMIR). W przypadku reglamentacji

⁹³ jw

⁹⁴ Zabezpieczenie ekspozycji na ryzyko walutowe za pomocą strategii kreującej dodatkowe ryzyko wymaga fachowej wiedzy i zasobów niezbędnych do monitorowania na bieżąco pozycji i ew. adaptacji do zmiennych warunków rynkowych. Dopiero w momencie poniesienia znacznych strat firmy te zaczęły analizować mechanizm umów opcyjnych zawartych z bankami. W innowacjach finansowych często trudno rozróżnić krzyżujące się cele – pożądane (zabezpieczenie się przed ryzykiem, rozpraszanie czy przenoszenie ryzyka) oraz niepożądane (spekulacja). Por. J. Truskowski, *Niepowodzenia w wykorzystaniu instrumentów pochodnych na rynkach finansowych*, w: *Instrumenty pochodne w globalnej gospodarce*, W. Przybylska-Kapuścińska (red.), Narodowy Bank Polski, Warszawa 2012.

handlu należy mieć na uwadze, że potencjalne korzyści powinny przekraczać koszty. W wielu przypadkach ograniczenie podmiotom dostępu do rynku derywatów spowoduje spadek płynności, który często może doprowadzić do większych strat z powodu braku możliwości zarządzania ryzykiem czy dywersyfikacji portfela, niż w wyniku błędnych decyzji.⁹⁵

W kontekście dyrektywy o zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi (AIFM), skierowanej do profesjonalnych inwestorów, można wskazać również na wymogi informacyjne. W poszczególnych krajach rozróżnia się niekiedy - obok profesjonalisty i amatora – inwestora „półprofesjonalistę” (Niemcy), na podstawie kombinacji kilku kryteriów: minimalnej kwoty inwestycji, oświadczenia inwestora o przejęciu ryzyka, ewaluacji wiedzy fachowej inwestora. Podejmuje się próbę określenia „dobrze poinformowanego inwestora” (Luksemburg), oprócz kategorii inwestora instytucjonalnego i profesjonalnego, czy też „kwalifikowanego inwestora” (Szwajcaria), gdzie bierze się pod uwagę sytuację majątkową inwestora. Pojęcie klienta profesjonalnego oraz amatora występuje również w polskiej ustawie o obrocie instrumentami finansowymi.⁹⁶

Nowością jest także wymóg określenia przez emitenta instrumentu finansowego, do jakiego segmentu inwestorów go adresuje. Istotna jest przejrzystość kosztów, inwestor musi uzyskać informacje o pełnych kosztach usługi i zrozumieć, w jakiej relacji będą one się kształtować do przewidzianych korzyści z inwestycji. Kluczowym celem jest ochrona inwestorów i zapobieganie konfliktom interesów.⁹⁷

MiFID poprawia wprowadzie konkurencję na rynku kapitałowym UE, cel integracji rynku jest niestety osiągnięty tylko częściowo. Istnieją różne mechanizmy realizacji zleceń w poszczególnych krajach. Efektem MiFID jest obniżka kosztów, ale korzystają z niej przede

⁹⁵ Historia kryzysów finansowych dowodzi, że na giełdowych rynkach instrumentów pochodnych, podlegających restrykcyjnej regulacji, również dochodziło do ponoszenia strat przez podmioty rynku. Były one często efektem błędów ludzkich, a nie istoty derywatów, jw.

⁹⁶ Z autoryzowania zarządzających małymi funduszami, które kierują swoją ofertę do profesjonalnych inwestorów, rezygnują Niemcy, Holandia, Austria i Luksemburg, chociaż wybrane przepisy podlegają stosowaniu, np. w Austrii o nabyciu kontrolnego pakietu akcji w spółkach nie notowanych na giełdzie. Podobnie jest w Szwajcarii, wszelako określony jest maksymalny próg majątku zarządzanego przez fundusz, którego przekroczenie poddaje fundusz nadzorowi, a także rodzaje produktów. Natomiast we Francji wszystkie małe fundusze muszą być autoryzowane we Francji. Por. D. Zetzsche *Fondsregulierung im Umbruch – ein rechtsvergleichender Rundblick zur Umsetzung der AIFM-Richtlinie* Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft Nr 1/2014, A. Engert *Die Regulierung der Vergütung von Fondsmanagern – zum Umgang mit Copy-paste-Gesetzgebung nach der Finanzkrise* Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft Nr 2/2014.

⁹⁷ Por. A. I. Kurz *MiFID II – Auswirkungen auf den Vertrieb von Finanzinstrumenten* Der Betrieb Nr 21/2014, P. Buck-Heeb *Vertrieb von Finanzmarktprodukten: Zwischen Outsourcing und beratungsfreiem Geschäft* Zeitschrift für Wirtschafts- und Bankrecht Nr 9/2014, M. Brennecke *Regulierung der Werbung von Wertpapierdienstleistungsunternehmen* Zeitschrift für Wirtschafts- und Bankrecht Nr 22/2014

wszystkim pośrednicy i profesjonalisci, a nie drobni inwestorzy. Ci ostatni tylko w pewnym stopniu korzystają z analogii do ochrony konsumenta.

Psychologia inwestora i skłonność do ryzyka ma nie mniejsze znaczenie niż sama informacja. Zrozumienie przez inwestora, na czym polega czy jak działa produkt finansowy, nie jest równoznaczne ze zdolnością do oceny ryzyka. Poza ryzykiem rynkowym są jeszcze inne, np. kontrahenta, operacyjne czy kredytowe.⁹⁸ Pakiet MiFID II/MiFIR zwiększa stabilność, przejrzystość rynku finansowego, możliwości długookresowego, bezpiecznego inwestowania, wprowadzania innowacji finansowych nie psujących zaufania do rynku i nie wymykających się spod regulacji.⁹⁹

Klient powinien rozumieć, na czym polega istota danego produktu, a do tego nie wystarczy tylko informacja. Osobisty kontakt wraz z doradztwem *online* oraz mobilnym tworzą łącznie 3 wymiary warunków dla doradztwa. Celowy jest więc zakaz pobierania prowizji w toku tak rozumianego doradztwa finansowego, aby wykluczyć doradzanie klientom produktów tylko dlatego, że dają one wysokie prowizje (fałszywe doradztwo). Biorąc pod uwagę istniejące lub dopiero projektowane regulacje (IMD II, MiFID, MCD II, PRIIPS) najbardziej prawdopodobne jest współistnienie doradztwa honoraryjnego (*fee*) i prowizyjnego (*commissions*). Konsument powinien swobodnie rozstrzygać, z którego chciałby skorzystać.

Zmienia się wartość dodana pośredników – od podmiotów redukujących koszty transakcyjne i asymetrię informacyjną do instytucji przejmujących część ryzyka i nim zarządzających. Pośrednicy są potrzebni właśnie po to, by łagodzić zawodność rynku, zwłaszcza w przypadku złożonych produktów finansowych. Struktura pośrednictwa finansowego i oparcie jej działania przede wszystkim na prowizjach, stała się jednak także przyczyną kryzysu.¹⁰⁰

⁹⁸ A zatem wiedza i przejrzystość (*disclosure*) nie jest dostatecznym narzędziem ochrony drobnego inwestora. Muszą także być obecne inne mechanizmy np. zakazy czy ograniczenia najbardziej niebezpiecznych produktów w drodze regulacji, a także edukacja finansowa. Key Information Document for Investment Products (KID) zmierza także do zaoferowania drobnym inwestorom syntetycznego wskaźnika ryzyka i dochodu – na wzór dyrektywy UCITS (Synthetic Risk and Reward Indicator). Podkreśla się natomiast ograniczoną przydatność wskaźników ilościowych z natury rzeczy opartych na danych historycznych, ponieważ mogą one nie odzwierciedlać obecnej sytuacji rynkowej, w szczególności ta przydatność jest wątpliwa dla wysoce złożonych produktów inwestycyjnych np. strukturyzowanych. *Towards suitable investment decisions? Improving information disclosure for retail investors. A position paper on Key Information Documents for Investment Products* Finance Watch, November, 2012, www.finance-watch.org, por też: K. Riesenhuber *Anleger und Verbraucher Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft* Nr 2/2014.

⁹⁹ *Investing not betting. Making financial markets serve society. A position paper on MiFID 2/MiFIR* www.finance-watch.org

¹⁰⁰ Por. F. de Jong *Market failure with intermediaries* Adviesbureau, Veenendaal, 2010.

Z pakietu MiFID II wywodzi się idea wyodrębnienia i zdefiniowania niezależnego doradztwa – opartego na honorarium, nie zaś na prowizji.¹⁰¹

Powstaje pytanie o przyszłość filii banków. Czy mix bankowości internetowej i mobilnej jest w stanie zastąpić filie? Faktem jest, że coraz więcej filii ulega likwidacji np. w samym Hamburgu Hypovereinsbank zamknął ostatnio 4 filie. Na niemieckiej prowincji dokonują się fuzje kas oszczędnościowych i banków spółdzielczych, a tym samym zamyka się liczne filie. Równocześnie wiele istniejących filii modernizuje się w kierunku szerokiej palety usług przyjaznych dla klienta (bary i kawiarnie, sklepy HighTech). Klienci nadal często szukają osobistej porady, ale mogą to robić także w Internecie. Powstał slogan: „klienci poszukują usług, nie zaś filii”.

Na tym tle powstaje także problem ewentualnej odpowiedzialności banków za działania spółek finansowych, które mają odrębny byt prawny. W świetle orzecznictwa jeżeli bank i taka spółka są dostatecznie wyraźnie rozdzielone (np. nie mają wspólnego logo czy adresu, a więc nie istnieje zagrożenie utożsamianiem obu firm przez przeciętnego klienta), bank może się uwolnić od odpowiedzialności („execution-only”). Oznacza to bowiem, że klient ma wiedzę o różnicy między obu firmami i mimo to decyduje się kontraktować ze spółką, która nie podlega regulacji i nadzorowi państwa. Edukacja finansowa konsumenta powinna natomiast szerzej omawiać tę problematykę, gdyż na wielu subrynkach (np. usług płatniczych) działają parabanki, które w mniejszym stopniu podlegają regulacji (instytucje płatnicze), a niektóre produkty mogą być substytutem kredytu.

Wnioski

W trakcie podejmowania decyzji dotyczących regulacji (np. maksymalnych kosztów kredytu) celem regulatora powinno być doprowadzenie do takiej sytuacji prawnej, w której klienci instytucji finansowych byłiby zabezpieczeni przed lichwą, oszustwem, nieuczciwością, zaś efektywność obrotu gospodarczego nie zmniejszyłaby się, a jeśli nawet do spadku by doszło, to korzyści z ochrony konsumentów powinny przeważać nad wszystkimi kosztami takiej regulacji. Ustawa regulująca maksymalne koszty kredytu powinna spełniać warunki prawne które przyczyniają się do tworzenia pozytywnych efektów zewnętrznych w gospodarce. Taka regulacja powinna zapewniać efektywność i bezpieczeństwo kontraktowania z konsumentami.

¹⁰¹ Por. Gesetz zur Förderung und Regulierung einer Honorarberatung über Finanzinstrumente (Honoraranlageberatungsgesetz) <http://dipbt.bundestag.de/extrakt/ba/WP17/498/49868.html>

Wprowadzenie regulacji działalności gospodarczej powinno zostać poprzedzone dogłębną analizą jej skutków dla uczestników życia gospodarczego. Celem uzyskania pełnego obrazu, należy dokonać analizy skutków w ujęciu jakościowym oraz ilościowym. Niemniej jednak, już przeprowadzona dla rynku polskiego wstępna analiza jakościowa wskazuje, że żaden z problemów zidentyfikowanych w literaturze jako wymagające ingerencji regulatora w Polsce w stopniu znaczącym nie występuje.

Bibliografia

1. Die Antwort der Banken - Unfaire Umgehung mit Überschreitungszinsen <http://www.responsible-credit.net/index.php?id=1980&viewid=48761>
2. R. Ayadi, W. P. de Groen Banking Business Models Monitor 2014: Europe, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2014, <http://www.ceps.eu/book/banking-business-models-monitor-2014-europe>,
3. P. Białowolski Ocena skutków wprowadzenia limitu kosztów pozaodsetkowych na rynek pożyczek konsumenckich - impact assessment Warszawa, styczeń 2015
4. M. Brenneke Regulierung der Werbung von Wertpapierdienstleistungsunternehmen Zeitschrift für Wirtschafts- und Bankrecht Nr 22/2014
5. S. Bouyon The Impact of Banking Structural Reform on Retail Finance, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2013, <http://www.ceps.eu/book/impact-banking-structural-reform-household-retail-finance>
6. Cz. Bywalec, L. Rudnicki, Konsumpcja, PWE, Warszawa 2002
7. Consumer Credit Sourcebook (CONC) <https://www.fca.org.uk/firms/firm-types/consumer-credit/regulation/enforcement>, <http://fshandbook.info/FS/html/FCA/CONC>
8. Consumer Finance Protection with Particular Focus on Credit 26. October, 2011, http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_111026a.pdf
9. Consumer Finance Special Issue:- Journal of Marketing Research No.7/2012
10. A. Engert Die Regulierung der Vergütung von Findexmanagern – zum Umgang mit Copy-paste-Gesetzgebung nach der Finanzkrise Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft Nr 2/2014
11. FinCoNet Report on Responsible Lending. Review of Supervisory Tools for Suitable Consumer Lending Practices, July, 2014, <http://www.finconet.org/FinCoNet-Responsible-Lending-2014.pdf>
12. A. Finney, S. Collard A complement to the APR - the CardCosts consumer webtool Personal Finance Research Centre (2013) The UK Cards Association, <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1310.pdf>
13. A. Finney, D. Hayes (2013), The Genworth Index of consumer financial vulnerability Genworth Financial, <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0814.pdf>,
14. M. de Hoon, V. Mak Consumer Empowerment Strategies – A Rights-Oriented Approach Versus a Needs-Oriented Approach Zeitschrift für Europäisches Privatrecht Nr. 3/2011 oraz Tilburg Law School Research Paper No. 018/2011 http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1917270

15. Household over-indebtedness. A European strategy against over-indebtedness - What could be done at the EU level? , ECDN conference, Brussels, 12.December, 2014, www.ecdn.eu
16. The impact on business and consumers of a cap on the total cost of credit Personal Finance Research Centre (2013) Department for Business, Innovation and Skills, <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1302.pdf>
17. Instrumenty pochodne w globalnej gospodarce, W. Przybylska-Kapuścińska (red.), Narodowy Bank Polski, Warszawa 2012
18. International Conference on Financial Services, European Coalition for Responsible Credit, Hamburg, 7-8.05.2015, www.responsible-credit.de
19. Interwencje UOKiK w sektorze bankowym <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Interwencje-UOKiK-w-sektorze-bankowym-1328590.html> ,
20. Investing not betting. Making financial markets serve society. A position paper on MiFID 2/MiFIR www.finance-watch.org
21. E. Janikowska Społeczny wymiar bankowości na przykładzie Grameen Bank http://www.kozminski.edu.pl/fileadmin/wspolne_elementy/Jednostki/Czasopismo_MBA/153_caly_numer.pdf
22. M. Jolly Service Economy: the response of consumer credit to the sharing economy, http://www.ecri.eu/new/system/files/ECRI%2047%20Newsletter%20Draft_3.pdf
23. F. de Jong Market failure with intermediaries Adviesbureau, Veenendaal, 2010
24. Konsumenci na rynku usług bankowych <http://bs.net.pl/prawo/uokik-konsumenci-na-ryнку-usług-bankowych-raport>
25. Konsument i konsumpcja we współczesnym świecie, (M. Janoś-Kresło, B. Mróz red.), Oficyna Wydawnicza SGH, Wydanie I, Warszawa 2006
26. Konsument na rynku usług bankowych. Raport UOKiK http://www.gazetapodatnika.pl/artykuly/konsument_na_ryнку_usług_bankowych_raport_uokik-a_1479.htm ,
27. Ku przyszłości (I. Hejduk, A. Herman red.), Warszawa, Difin, 2014
28. A. I. Kurz MiFID II – Auswirkungen auf den Vertrieb von Finanzinstrumenten Der Betrieb Nr 21/2014, P. Buck-Heeb Vertrieb von Finanzmarktprodukten: Zwischen Outsourcing und beratungsfreiem Geschäft Zeitschrift für Wirtschafts- und Bankrecht Nr 9/2014,
29. Mobile Payments and Consumer Protection http://www.consumersinternational.org/media/1439190/ci_mobilepaymentsbriefing_jan14_final.pdf
30. E. Łętowska Prawo w „płynnej nowoczesności” Państwo i Prawo Nr 3/2014
31. S. M. Maimbo, C. A. Henriquez Gallegos Interest Rate Caps Around the World: Still Popular, But a Blunt Instrument, World Bank Group, October, 2014, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2513126 ,
32. P. Masiukiewicz Piramidy finansowe, Warszawa, PWN, 2015,
33. Miklaszewska Idea sprawiedliwości a problem pomocy w koncepcjach Amartyi Sena i Muhammada Yunusa Prakseologia Nr 153/2012, http://www.kozminski.edu.pl/fileadmin/wspolne_elementy/Jednostki/Czasopismo_MBA/153_caly_numer.pdf
34. Najczęściej zadawane pytania dotyczące Payment Protection Insurance, PPI
35. <http://www.zwrotppi.co.uk/pl/najcz%C4%99%C5%9Bciej-zadawane-pytania-dotycz%C4%85ce-payment-protection-insurance-ppi>
36. The Over-indebtedness of European Households, Civic Consulting and the Personal Finance Research Centre (2014), <http://www.bristol.ac.uk/media->

- library/sites/geography/pfrc/pfrc1406-over-indebtedness-european-households-synthesis.pdf, Producing an Anti-Poverty Strategy for the UK - Evidence Reviews
37. Polityka i praktyka regulacji rynków finansowych. Stabilność finansowa. Ład korporacyjny. Ochrona klienta (W. Rogowski red.), Dom wydawniczy Instytutu Allerhanda, Kraków – Warszawa 2015
 38. Poverty, Debt and Credit. An Expert-Led Review, Joseph Rowntree Foundation, March, 2014
<http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1404.pdf>
 39. E. Posner, R. M. Hynes Law and Economics of Consumer Finance, University of Chicago, Coase-Sandor Institute of Law and Economics, 2001,
http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1537&context=law_and_economics
 40. Principles of Responsible Credit <http://www.responsible-credit.net/index.php?id=2516>
 41. Producing an Anti-Poverty Strategy for the UK - Evidence Reviews August, 2014,
<http://www.bristol.ac.uk/geography/research/pfrc/themes/credit-debt/jrf-anti-poverty-strategy.html>
 42. E. Pyykko Towards Better Use of Credit Reporting in Europe Centre for European Policy Studies, Brussels, 2013, <http://www.ceps.eu/book/towards-better-use-credit-reporting-europe>,
 43. Responsible Lending. An International Landscape (J. Hubbard-Solli Ed.) November, 2013,
http://www.consumersinternational.org/media/1412472/ciresponsiblelending_finalreport_06-11-13.pdf
 44. V. Richmond The possibilities to apply TCF rules at European level,
http://www.ecri.eu/new/system/files/ECRI%2047%20Newsletter%20Draft_3.pdf
 45. K. Riesenhuber Anleger und Verbraucher Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft Nr 2/2014
 46. Ch. Schaette Embracing the digital revolution in retail banking,
http://www.ecri.eu/new/system/files/ECRI%2047%20Newsletter%20Draft_3.pdf
 47. Schutz der Überschuldeten im Verzug - der Ansatz des Gesetzgebers
<http://www.responsible-credit.net/index.php?id=1980&viewid=48761>
 48. A.C. Smith, T. Zywicki Behavior, Paternalism, and Policy. Evaluating Consumer Financial Protection George Mason University Working paper, No.14-06. March, 2014,
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2408083
 49. J. Solarz Nanofinanse. Codzienność zmienia świat, C.H.Beck, Warszawa, 2012
 50. A. Szelałowska Pozabankowy rynek usług finansowych Opinia zlecona, Biuro Analiz Sejmowych BAS-94/15, Warszawa, 16.02.2014
 51. W. Szpringer Dwu-(wielo)-stronne modele e-biznesu a prawo konkurencji Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny IKAR Nr 1/2013, www.ikar.wz.uw.edu.pl
 52. W. Szpringer Elektroniczne instrumenty płatnicze - tendencje rozwojowe e-Mentor Nr 3/2013 <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/50/id/1031>,
 53. W. Szpringer Instytucje nadzoru w sektorze finansowym. Kierunki rozwoju Poltext, Warszawa, 2014
 54. W. Szpringer Kredyt konsumencki i upadłość konsumencka na rynku usług finansowych UE, Wyd. ABC, Warszawa, 2005,
 55. W. Szpringer Shadow banking jako nowy obszar regulacji prawnej Monitor Prawa Bankowego Nr 6/2013
 56. W. Szpringer Społeczna odpowiedzialność banków. Między ochroną konsumenta a osłoną socjalną Wolters Kluwer, Warszawa, 2009,

57. W. Szpringer Upadłość konsumencka. Inspiracje z rozwiązań światowych i rekomendacje dla Polski CeDeWu, Warszawa, 2006
58. K. Szwałek Unia Europejska – konto dla każdego
<http://www.ekonomia.rp.pl/artykul/1066516.html>
59. Towards a common operational european definition of overindebtedness European Commission, Brussels, 2008
60. P. Tereszkiwicz Obowiązki informacyjne w umowach o usługi finansowe Wolters Kluwer, Warszawa, 2015,
61. Towards suitable investment decisions? Improving information disclosure for retail investors. A position paper on Key Information Documents for Investment Products Finance Watch, November, 2012, www.finance-watch.org,
62. UOKiK dostrzega zagrożenia dla konkurencji w sektorze bankowym
<http://globalizacja.org/%3Fp%3D50> ,
63. L. Waddington Vulnerable and Confused: The Protection of “Vulnerable” Consumers under EU Law European Law Review Vol.38/2013
64. What Makes Intervention Legitimate? 31st International Seminar on the New Institutional Economics June 12-15, 2013, Weimar, Germany, Journal of Institutional and Theoretical Economics Vol.170, No.1/2014
65. Why the election of Syriza offers hope for Europe’s indebted households
66. <http://www.responsible-credit.net/index.php?id=1980&viewid=48696>
67. G. Włodarczyk Co czeka polski rynek finansowy?
<https://compliancemifid.wordpress.com/>
68. G. Włodarczyk Norma ISO 19600 – Próba standaryzacji zarządzania ryzykiem braku zgodności (compliance). Zagadnienia wstępne, <https://compliancemifid.wordpress.com/>
69. K. Wojdyło Odpowiedzialne pożyczanie Kancelaria Wardyński i Wspólnicy, 2013,
<http://www.codozasady.pl/odpowiedzialne-pożyczanie/>
70. Wokół zagadnień ubóstwa i bogactwa, (B. Szopa red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012,
71. Working together: understanding motivations and barriers to engagement in the consumer debt marketplace <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1319.pdf>
72. T. Zalega, Konsumpcja w gospodarstwach domowych o niepewnych dochodach, Wyd. Wydziału Zarządzania UW, Wydanie I, Warszawa 2008,
73. D. Zetsche Fondsregulierung im Umbruch – ein rechtsvergleichender Rundblick zur Umsetzung der AIFM-Richtlinie Zeitschrift für Bankrecht und Bankwirtschaft Nr 1/2014,

The Consumer in the Market for Consumer Finance Services (Economics – Law – Ethics)

Abstract. This article attempts an interdisciplinary, systemic view on the situation of the consumer on the consumer finance market - from the perspective of economics, law and ethics. In the long run there are more effective ways of reducing lending rates, improving access to finance and reducing financial exclusion than the regulation of maximum credit costs .. These are instruments which increase transparency, competitiveness and product innovation, improve the framework conditions to protect consumers of financial services (increasing knowledge of finance, build trust and ethical codes of responsible lending and certification of products, credit information agencies, forcing disclosure of information on the total cost of the loan, promoting microcredit products, enforcement of creditworthiness and additional restrictions on revolving loans or consolidation loans, as well as on highly complex or long-term products and long-term products. There are numerous research works illustrating the

analysis of costs and benefits to stakeholders, eg. due to excessively restrictive consumer protection for the consumer finance market. estimating costs and benefits from the perspective of the entire financial market. For example.- too rigorous consumer protection causes a weaker access to credit for vulnerable consumers pushing them into the informal sector, more costly financial intermediation in the consumer finance sector, not satisfactory mitigating financial exclusion, promoting moral hazard, undermining mutual loyalty and trust between the parties to the contract.

Key words: consumer, credit institution, loan company, consumer credit, consumer protection, financial education, competition and regulation, regulatory impact assessment, economic analysis of law

Etyczny wymiar sprawstwa w Tadeusza Kotarbińskiego koncepcji czynu

Andrzej Sztylka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny
w Siedlcach

Streszczenie. W rozważaniach tych etyczny wymiar sprawstwa jawi się w wielu momentach i aspektach. Działanie z uwagi na jego wartość ujmowane jest dwojako: jako samo w sobie, autotelicznie, i ze względu na cel zewnętrzny. Tak więc pomimo związku kauzalnego, tkwiącego w każdym czynie, należy zwrócić uwagę równocześnie na teleologiczne aspekty działania. Stwierdzenie Kotarbińskiego, iż przyczyna działania nie musi być zewnętrzna rzeczowo, kieruje naszą uwagę na osobowość i życie wewnętrzne samego sprawcy.

W problematyce etyczności sprawstwa rozumianej normatywnie ważne są kwestie różnic między sprawnością a sprawczością czynu, stosunek do siebie samego, jaki ma podmiot sprawczy, nie tylko skuteczność, ale i słusność prowadzonego działania.

W sztuce życia liczy się umiejętność racjonalnego doboru i sposobu działań własnych każdej jednostki ludzkiej. Badanie techniki sprawnego działania i dwóch walorów czynu: skuteczności i ekonomiczności prowadzi do rozróżnienia między „czynić dobrze”, a „czynić dobro”. Refleksje nad sumieniem ludzkim kierują istotę oceny etycznej i moralnej wartości postępowania w stronę autonomizacji wartości, bezinteresowności i postawy melioratywnej. Tym samym osiągnąć mogą być wymogi eudajmoniczne. Taka postawa wydaje się również ważna w obliczu nierozwiązywalnych dylematów etycznych. Ostatecznie niezbędnym okazuje się akt przekroczenia etycznego konkretnej sprawczości jako wyraz działania humanistycznego. Następuje pogodzenie realizmu praktycznego z humanizmem immanentnym.

Słowa kluczowe: etyczny wymiar sprawstwa, sprawność – sprawczość, skuteczność – słusność, stosunek do siebie samego, bezinteresowność, postawa melioratywna, akt przekroczenia etycznego konkretnej sprawczość

Profesor Kotarbiński problematyce sprawstwa poświęcił wiele znaczącej uwagi. Jego sławny *Traktat o dobrej robocie* jest tego najwymowniejszym świadectwem. Etyczny wymiar sprawstwa tkwi w rozważaniach Profesora pomieszczonych choćby w rozdziałach: I. *Zadania prakseologii*, V. *Możność działania*, czy VI. *Czyn złożony i jego rodzaje*. Problematyka ta

widnieje również w Aneksie 15. zatytułowanym *Zagadnienie istoty sprawstwa*, który znajduje się w przytoczonym tu wydaniu *Traktatu...*¹⁰²

W rozdziałach II.-IV. Profesor Kotarbiński przeprowadza analizę takich elementów działania, jak sprawca, impuls dowolny, cel, materiał, tworzywo, dzieło, narzędzie, sposób działania, metoda, skutek działania.¹⁰³ Porusza również kwestie uwarunkowań. Jest to materiał do rozważań bardzo rozległy. Rozległość jego nie wyraża się bynajmniej ilością stron tekstu, ile bardzo dużym pogłębieniem i dokładnością prowadzonej analizy. W rozważaniach tych etyczny wymiar sprawstwa jawi się w wielu momentach i aspektach. Oto np. działanie z uwagi na jego wartość ujmowane jest dwojako: jako samo w sobie, autotelicznie, i ze względu na cel zewnętrzny. Tak więc pomimo związku kauzalnego, tkwiącego w każdym czynie, należy zwrócić uwagę równocześnie na teleologiczne aspekty działania. Stwierdzenie Kotarbińskiego, iż przyczyna działania nie musi być zewnętrzna rzeczowo, kieruje naszą uwagę na osobowość i życie wewnętrzne samego sprawcy. Kwestie etyczne znaleźć można w wielu innych momentach prowadzonej analizy, jak choćby charakter (treść) impulsu dowolnego wyznaczane już to przez sam „byt”, czy też przez poznanie; w pojęciu motywu podczas rozważania różnic między celem a zamiarem, z czego wynika kwestia zadania rozumianego jako cel taktyczny...Wizje działań zależne od rozwoju osobowości działającego podmiotu ale również od dokuczliwych dla niego zdarzeń w czasie (historycznych, biograficznych) wyznaczać mogą w równej mierze etyczny wymiar sprawstwa. W Aneksie 15. etyczny wymiar sprawstwa poruszony został niejako na trzech płaszczyznach, a wszystkie one dotyczą problemu dokonywania określonych wyborów przez sprawcę. Są nimi 1) badanie, ustalanie, tworzenie warunków działania dowolnego, 2) wybór środków niezbędnych, 3) rzetelne ich zastosowanie. Autor analizuje kwestię czynu udanego bądź nieudanego.¹⁰⁴

W problematyce etyczności sprawstwa rozumianej normatywnie ważne są kwestie różnic między sprawnością a sprawczością czynu. Powoływanie do życia – w wyniku działania – nowych istnień zawiera zawsze pewne ryzyko etyczne. I ważny jest tutaj stosunek do siebie samego, jaki ma podmiot sprawczy. Ważna staje się nie tylko skuteczność, ale i słuszność prowadzonego działania. Analiza prakseologiczna musiałaby być wielorako przekraczana przez diagnozę etyczną określonej sprawczości. Autor niniejszego tekstu nie ma w tym

¹⁰²T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, wydanie piąte, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, Wydawnictwo Ossolineum, str. 7-24; 62-92; 542-549.

¹⁰³Tamże, str. 25-61.

¹⁰⁴Tamże, str. 542-549.

miejscu możliwości nawet pobieżnego omówienia tych kwestii. A jeszcze przecież tak niewiele zostało powiedziane o społecznym i kulturalnym aspekcie tej problematyki. Oto poruszając kwestię charakteru (procesu) doboru środków działania zwróćmy uwagę na zwyczaje osobników ludzkich mające w swej podstawie skuteczność realizacji zamiarów.

Zwyczaje zaś gruntowane w swej skutecznej ważności przechodzą w sferę obyczajowości społecznej, będąc istotnymi składowymi społecznego sposobu życia ludzi. Sam Profesor Kotarbiński był – jakoby niezależnie od swej wybitnej prakseologicznej wnikliwości – bardzo wrażliwy na normatywną problematykę etyczności sprawstwa, choć zawsze twierdził, iż *bliższa mi jest postać współbadacza niż postawa propagandy*¹⁰⁵. Niemniej normatywna problematyka etyczności sprawstwa jest obszarem, którego nawet technicznie zorientowany prakseolog pominąć nie może. Stąd jego bardzo znaczące w tym wymiarze rozważanie *Główne problemy sztuki życia oraz Zagadnienia etyki niezależnej* pomieszczone w słynnej książeczce zatytułowanej *Medytacje o życiu godziwym*.

Mówiąc o sztuce życia ma Profesor Kotarbiński na myśli umiejętność racjonalnego doboru i sposobu działań własnych każdej jednostki ludzkiej. Z przeciwieństwem takiej umiejętności spotykamy się wówczas, *gdy ktoś, jak powiadają, życie zmarnował*¹⁰⁶. Stąd bardzo znacząca jest kwestia sprawczości działania. Zdaniem Kotarbińskiego, wszelka, nawet najbardziej skomplikowana działalność składa się z jednopodmiotowych czynów prostych. I tu Kotarbiński wprowadza pojęcie impulsu dowolnego, tak istotne dla całej koncepcji sprawczości. Jest to *wysilenie żywego indywiduum będącego jednocześnie jakimś „ja”, aby stało się tak, a nie inaczej*.¹⁰⁷ Czyn będący niejako wynikiem owego impulsu może mieć charakter kierunkowy, stanowiący zatem bezpośrednią przyczynę danego skutku, ale może też mieć charakter teleologiczny: jak mówi Profesor, ze względu na zamierzony stan rzeczy, nieraz bardzo odległy od stanu wyjściowego. *Ta druga kierunkowość, skierowanie ku przyjętemu celowi, wyróżnia czyn spośród wszystkich rodzajów zdarzeń*¹⁰⁸. Oto właśnie wysilając się, aby coś się stało, sprawcze „ja” odczuwa własny impuls dowolny nie jako zwykłe następstwo zdarzeń, należące do odwiecznego przyrodniczego ciągu, lecz jako coś, co nie mogłoby zaistnieć bez niego jako sprawczego podmiotu, i czego ktoś inny nie mógłby z bezwzględną pewnością przewidzieć. Tak rodzi się zgoła nie-przyrodniczy akt kontemplacji, która wnika w istotę naszych czynów. Tak też pojawia się *niedosyt filozoficzny*

¹⁰⁵T. Kotarbiński, *Medytacje o życiu godziwym*, wydanie trzecie, Warszawa 1976, Wiedza Powszechna, str. 148.

¹⁰⁶Tamże, str. 149.

¹⁰⁷Tamże.

¹⁰⁸Tamże, str. 150.

odczuwany w obliczu czynów jako składników bytu¹⁰⁹. Sprawcze „ja” dostrzega perspektywę różnych możliwości, pozostawionych mu do wyboru. Trzeba więc obmyślić wybór racjonalny, odpowiedzieć na pytanie, co uczynić, aby zachować się rozumnie – powie Profesor Kotarbiński. Ale właśnie to zastanowienie wprowadza istotę działającą w rzeczywistość ludzkich wartości, gdyż *do dziwów swoistych czynu należą paradoksy odpowiedzialności*¹¹⁰. Uświadamiamy sobie, że skutki naszych i nie-naszyc działań wykraczają poza obręb zamierzeń i niezależnie od tego, czy dany akt sprawczy uda się czy nie uda, pociąga on za sobą *nieprzebrane mnóstwo skutków ubocznych*¹¹¹. I tak podmiot sprawczy, świadom swej – i innych – odpowiedzialności, staje się nie tylko piewą czynów możliwych, miłośnikiem ich problematyki, ale równocześnie ich niewolnikiem. Potrzebując i poszukując pomocy innych ludzi, mądrzejszych od siebie, nabywa doświadczenia mówiącego mu, iż nikt w jego własnym działaniu i dylematach odpowiedzialności wyręczyć go nie może. A trzeba przecież działać i w tym obszarze dawać sobie radę.

Mistrzowskie refleksje Tadeusza Kotarbińskiego nt. etycznego wymiaru sprawstwa postępują przez **trojaka analizę koncepcji czynu**.

Po pierwsze więc *technika sprawnego działania* i dwa walory czynu: skuteczność i ekonomiczność, czyli *troska o ochronę sił*¹¹². Trzeba zorganizować energię. W szerszym rozumieniu oznacza to, że sprawca nie cofa się przed wydatkowaniem wszystkiego, co jest niezbędne, aby osiągnąć cel. Jednak taki zamiar może przekraczać zasób sił posiadanych przez działającego. W węższym więc rozumieniu ten działa sprawnie, kto równocześnie wykazuje pewną znajomość własnych zasobów energetycznych i w dokonywaniu czynu uwzględnia je tak, aby zapewnić udaną realizację zamiaru. To całościowe wykorzystanie niezbędnego wkładu zasobów energetycznych może łączyć się z cierpieniem „ja” działającego. I tu pojawia się wątek ściśle etyczny: *działa energicznie, kto się nie cofa przed udręką męczącego własnego wysiłku, jeśli ten wysiłek jest niezbędny dla uzyskania zamierzonego wyniku* – powie Profesor¹¹³. Energiczność działania to istotny warunek jego skuteczności. Jednak Profesor zastrzeże, iż energiczność tak rozumiana nie oznacza prymitywnej, prostackiej agresywności czy przemocy. Ostatecznie taka energia *staje się zaprzeczeniem energii prawdziwej w obliczu zasad skomplikowanych, długodystansowych,*

¹⁰⁹Tamże, str. 151.

¹¹⁰Tamże.

¹¹¹Tamże.

¹¹² Tamże, str. 152.

¹¹³ Tamże, str. 153.

wymagających wnikliwego rozeznania, delikatnego chwytu, posuwania się serpentynami po drogach okólnych.¹¹⁴

Ekonomicznym zaś nazwiemy takie działanie, które wydatkuje tylko porcję potrzebną dla osiągnięcia celu, niekoniecznie zaś całą porcję, którą by mogło zadysponować.

Na czym polega wymiar etyczny energiczności działania? Jej przeciwieństwem jest *babranie się ślamazarne*, tak jak przeciwieństwem gospodarności jest marnotrawstwo. Technika sprawnego działania obok energiczności zawiera proces minimalizacji interwencji. Etyczność takiego działania tkwi w takiej sprawczości, aby zdarzenia rozwijały się jak najbardziej samorzutnie, a po linii zamierzeń działającego. Ważnym sposobem takiej minimalizacji jest tzw. potencjalizacja, zabieg stosowany w sztukach walki. Zamiast dokonać natarcia – zagrozić natarciem. *Bywa, że bank odmawia udzielenia firmie pożyczki, lecz daje tej firmie gwarancję otrzymania pożyczki w razie trudności i sama ta gwarancja, bez porównania mniej kosztowna niż wypłata pożyczki, wystarcza, by wspomaganą w ten sposób firmę dostatecznie podeprzeć*¹¹⁵. Takie działania zawierają w sobie element gry, a gra to edukacja. Profesor pisze: *jeśli grasz, to graj dobrze. ... to moim zdaniem tryb działania rozsądny, gdyż kształcący*¹¹⁶. To kształcenie organizacyjne. *W podobnych grach bowiem urzeczywistnia się modele uproszczone sytuacji praktycznych i racjonalnych sposobów ich opanowywania*¹¹⁷. Przykładając metaforę dobrej gry do pojęcia organizacji, Tadeusz Kotarbiński określa ją jako *najskuteczniejszy i jak najbardziej gospodarny dobór i układ działania złożonego, czyli splotu czynów*¹¹⁸. Ważne przy tym jest, *by całość działania złożonego wypadła jak najoszczędniej i jak najwydajniej. Znaczy tu bardzo dużo kolejność ruchów poszczególnych*¹¹⁹. Oto właśnie problem gry, a zarazem edukacji i etyczności działania: *Fuszer ... doloży starań, by jak najprędzej wydać posiadane atuty i przegrywa, gdyż nie ma z czym później wejść do dalszej gry. Gracz wytrawny postąpi odwrotnie: zatrzyma swoje atuty aż do chwili, kiedy przeciwnicy na tyle wyzują się z posiadanych walorów, że staną się słabsi w porównaniu z mocą wytrawnego gracza*¹²⁰. Profesor Kotarbiński podkreśla tu jednak nie tylko sam fakt

¹¹⁴Tamże, str. 154.

¹¹⁵Tamże, str. 156.

¹¹⁶Tamże.

¹¹⁷Tamże.

¹¹⁸ Tamże, str. 156-157.

¹¹⁹Tamże, str.157.

¹²⁰Tamże.

wygranej, ale *doniosłość dzielnej organizacji na całym wielkim obszarze działalności, usiłującej być racjonalną*¹²¹.

Po drugie – *szczęście i nieszczęście. Dobra robota może równie dobrze szkodzić, jak dobrze pomagać*, mówi Profesor¹²². W określonych wypadkach czym innym jest „czynić dobrze”, a czym innym „czynić dobro”. I tu bardzo ważne zdanie Kotarbińskiego: *Technika sprawnej aktywności w każdym przypadku musi znaleźć rację pozatechniczną, musi się wylegitymować stosunkiem do czyjejs pomyślności*¹²³. Tak wkraczamy w obszar drugiej – po technice sprawnego działania – składowej koncepcji czynu. Pierwsze zawołanie w tym względzie brzmi: jeśli chcemy być szczęśliwymi, chrońmy się nade wszystko przed nieszczęściem. Analiza dobrego działania wykazuje tutaj, iż chodzi o to, by w podejmowaniu zadań kierować się hierarchią ich ważności. Ważniejszym zaś jest to, *co usuwa większe zło lub większemu złu zapobiega*¹²⁴.

*I rozumny – ten, kto wynosi z płonącego domu dokumenty, nie makulaturę*¹²⁵. W ludzkim działaniu zawsze istnieją rozmaite, a często równoczesne sytuacje przymusowe. Zmienia się tylko ich rodzaj i skala. Istniejący układ stosunków stawia działającego przed alternatywą: Profesor mówi – *albo wyteżysz siły i dasz odpór złu już dławiącemu lub czającemu się do wrogiego skoku, albo ulegniesz i cierpieniem odpłacisz zaniedbanie*¹²⁶. I tu drugie zawołanie: *biada lekkomyślnemu, jeśli by zaufał pozorom zupełnego bezpieczeństwa*¹²⁷. A co na to koncepcja sprawnego działania? Pierwszeństwo gospodarki nad ozdobnikami. Ten postulat ma daleko idące etyczne konsekwencje. A więc materialne zabezpieczenie prowadzonego życia stać ma wyżej w hierarchii niż rozrywki. A więc realne czynienie konkretnego dobra, jak *uratować od zagłady istotę kochaną, komuś miłemu oszczędzić dotkliwej przykrości, przyczynić się do stłumienia w zarodku epidemii choroby* itp. stoi wyżej w hierarchii niż pasja wywyżczenia się¹²⁸. Powie Tadeusz Kotarbiński, że *pasje pasjom nierówne i namiętność nie nadaje racji dostatecznej przez samo to, iż jest namiętnością*¹²⁹. Wkraczamy tu w „miękką” problematykę wspólności i różnic między potrzebą a pragnieniem. Jeżeli „potrzeba” wynika z obiektywnie istniejącego braku, niedoboru, to „pragnienie” jest subiektywnie odczuwanym

¹²¹Tamże.

¹²² Tamże, str. 158.

¹²³ Tamże, str. 158-159.

¹²⁴ Tamże, str. 159.

¹²⁵Tamże

¹²⁶ Tamże

¹²⁷ Tamże

¹²⁸Tamże, str. 160.

¹²⁹Tamże

pożądaniem jakiegoś, mniej lub bardziej świadomego zaspokojenia. Obiektywnie istniejąca potrzeba (np. brak ważnych witamin w organizmie) może wyrażać się pragnieniem jej zaspokojenia, ale nie musi. Ktoś może mieć upodobanie w diecie bez tych witamin i to może powodować dalsze pogarszanie się stanu jego organizmu. Podobnie jest z edukacją. Ktoś może mieć zasadnicze braki edukacyjne, ale – uważając się za dobrze wykształconego, nie pragnąć ich uzupełnienia. Z kolei można mieć pragnienia nie znajdujące potwierdzenia w obiektywnie istniejącym niedoborze, pożądania pobudzone heterogenicznie, np. nieuczciwą bądź po prostu mocno sugestywną reklamą. Jeszcze innym problemem w omawianej kwestii są potrzeby i pożądania wynikłe z dysfunkcyjnych stanów jednostek, jak również z dysfunkcji zbiorowości społecznych. Przykładami mogą tu być: potrzeba i pragnienie określonego narkotyku u osoby uzależnionej oraz potrzeba Wodza w zbiorowości będącej na poziomie regresji heteronomicznej. Sam Profesor Kotarbiński nie omawia w taki precyzyjny sposób tych zagadnień, jednak jego głębokie wyczucie etyczne każe mu nie być obojętnym w omawianych kwestiach. *Precz z hasłem wyżycia się w pełni, jako hasłem naczelnym – pisze. Żłudnym byłoby ono drogowskazem szczęścia dla praktycznych jego wyznawców. ... Ale zważmy: obok upodobań są potrzeby... Bywają potrzeby bez upodobań, a rezygnacja z własnego określonego upodobania może być niezbędna dla obrony innych przed klęską elementarną...*¹³⁰ Jaki stąd wniosek etyczny? Oto *gospodarstwo musi przeto wyznaczać preferencje działań, dopóki potrzeby elementarne nie są zaspokojone*¹³¹. Powściąg tedy winien zarządzać popędem. Należy pamiętać, że czyn w zasadzie udany – zawsze wywołuje również liczne skutki uboczne, wśród których znajdują się i te niepożądane. Trzeba więc – tłumaczy Profesor – *przyjąć za punkt wyjścia aktualną rzeczywistość, skoro się w niej jakoś istnieć potrafi.*¹³² A w niej jedyną gwarancją wykonalności zamiaru jest udana próba rzeczywistego jej wykonania. Oto właśnie realizm praktyczny. Jednak *znośny stan rzeczy, znany zresztą dobrze jako norma bytu człowieka dorosłego jest trudny do wytrzymania, zwłaszcza wobec zagrożeń i zła.*¹³³ Moralnym wyrazem realizmu praktycznego jest tu jednak odrzucenie stanowiska stoickiego. Nie możemy być obojętni. *Przyjmuję sugestię aktywizacji – mówi Tadeusz Kotarbiński. Zadaję sobie pytanie: co robić? I jeśli jest coś, na czym mu zależy, a co jest zależne od jego działania, zajmuje się tym*¹³⁴. Walcząc z tym, co unieszczęśliwia, postępuje wedle hierarchii ważności spraw; dokonując wyboru liczy się

¹³⁰Tamże.

¹³¹Tamże.

¹³²Tamże, str. 161.

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Tamże, str. 162.

z udowodnionym zakresem możliwości i wybiera mniejsze zło; nie stara się o własne zadowolenie wprost i bezpośrednio – ono nie jest celem jego działania, może zaś jawić się jako towarzyszące jego skutkom. Generalnie rzecz ujmując, w etycznej problematyce ludzkiego szczęścia i nieszczęścia rozstrzygające znaczenie ma radość, mogąca się pojawić, *jeśli się oddasz jakiejś sprawie wartej umiłowania wedle oceny twego własnego serca*¹³⁵. Oczywiście, bywa że czyn nie osiąga powziętego zamiaru. Ale największa nawet przegrana nie może być, zdaniem Kotarbińskiego, pretekstem do przyjęcia postawy stoickiego *zupelnego uniezależnienia się od toku zdarzeń od nas niezależnych*¹³⁶. Tylko bowiem samounicestwienie jest w stanie nas do tego w całości doprowadzić. A to postawa etycznie naganna. W zakończeniu tej drugiej analizy koncepcji czynu w aspekcie etycznego wymiaru sprawstwa przytoczmy poniższe credo Tadeusza Kotarbińskiego: *Ochroną przed takim losem – szerokość serca. Nie umiera wraz z tym, co ginie, ten, czyje umiłowanie obejmuje nie jedno wyróżnione coś. Żegna on dobro utracone i zwraca myśl swoją i pracę ku dobrom możliwym, potrzebującym jego opieki.*¹³⁷

Po trzecie – **sprawa sumienia**. Istnieje w Kotarbińskiego koncepcji czynu głęboki związek opieki z sumieniem. W nakazach: *nie bądź złym człowiekiem; nie bądź tchórzem; nie bądź fałszywy; nie bądź szmatą* – jawi się koncepcja „spolegliwego opiekuna”¹³⁸. Pragniemy tu podkreślić, że jest to koncepcja etyczno-prakseologiczna, a nie po prostu nakaz charytatywny. Wynika nie z „pobożnych życzeń”, ale z postulatu rozumności inspirowanej nakazami serca. Zrozumienie istoty oceny etycznej jest tu konieczne, lecz niewystarczające. Wybór bywa łatwy, gdy sytuacja jest prosta. Ale ona prawie nigdy nie jest prosta. Trzeba zatem *wiedzieć, co kiedy trzeba zrobić, a czego nie robić w danym określonym położeniu.*¹³⁹ Powołując się w tym miejscu na omówione już niuanse czynu złożonego i jego zawsze konkretne i wielokrotnie niepowtarzalne uwarunkowania, trzeba podkreślić, że jednostka działająca pomagając komuś jednemu rani kogoś innego. Jeżeli więc podejmuje się odpowiedzialność za dobro możliwie wszystkich objętych opieką, *z wielkim mozółem trzeba szukać dróg sprawiedliwości, która zawsze domaga się z jednej strony jakiejś równości, z drugiej – jakiegoś wyboru preferencji*¹⁴⁰. Problem jest tu w zasadzie nierozwiązalny na gruncie etyki – konstatuje Profesor Kotarbiński. Ale można go próbować rozwiązać pedagogicznie: *nie*

¹³⁵Tamże.

¹³⁶Tamże, str. 163.

¹³⁷Tamże.

¹³⁸Tamże, str. 163-164.

¹³⁹Tamże, str. 164.

¹⁴⁰Tamże, str. 165.

wiedząc, jak postąpić, aby było sprawiedliwie, można wzbudzić i utrwalić u istot otaczających motywację *spolegliwego opiekuństwa*, a w tym wybrać *władczo coś jednego i tego się trzymać, bo lepiej żyć wedle jakiegoś ładu, niż trwać w rozprężeniu*.¹⁴¹ Takie stanowisko etyczne prowadzi do postawy, w której podstawowa wartość poważnego traktowania spraw życia łączy się z umiejętnością *cieszenia się w pełni niezależnymi urokami chwili*.¹⁴² Czyn, działanie – są czymś poważnym, ale to nie powinno stać w sprzeczności z promieniowaniem radością na otoczenie. Trzeba pracować nad rozwojem *własnej słoneczności wewnętrznej* – twierdzi Profesor Kotarbiński. *Wszak sytuacje przymusowe, poważne zadania, ustalone plany i przedsięwzięcia – to są ramy ..., poprzez które przesączają się, ... przebłyskują najrozmaitsze barwne, dźwięczne, ... smakowite niespodzianki. Chwytać je w przelocie i samemu rozsiewać*¹⁴³. Taką postawę – jeśli ma być ona współmierna z udanym i szczęśliwym sprawstwem – możemy realizować w etyce niezależnej.

Bo co jest istotą oceny etycznej i moralnej wartości postępowania? Autonomiczność wartości i bezinteresowne ich traktowanie. Taka postawa – mówi Kotarbiński – *łączy porządną ludzi o różnych ideologiach*.¹⁴⁴ Ta myśl prowadzi do refleksji, że etyka rzetelna – jest etyką samego sprawstwa, że jest niezależna od filozofii, od filozoficznego światopoglądu. Jej wskazania pozostają niezmiennikami w obszarze rozsądku. *Co tu jedynie potrzebne, ale za to bardzo potrzebne* – podkreśla Tadeusz Kotarbiński – *to obrona przed fantazmatami w uzasadnieniach*¹⁴⁵. Tak prezentuje się stanowisko realizmu praktycznego w kwestii etyczności działania, a więc sprawstwa.

Tym samym Profesor broni wagi sprawstwa w aspekcie wyboru i odpowiedzialności sprawcy, mocno występując przeciw automatyzmowi i indyferentyzmowi w przekonaniach i postawach ludzkich; przeciw postawie typu: „wszystko nastąpi w swoim czasie, co się ma stać, to i tak się stanie, i jeśli ma być wykonane w przyszłości, to zawsze będzie taki ktoś, kto to zrobi...”

Uważa, że istota etyczności sprawstwa leży w *dziedzinie stosunków praktycznych ludzi względem współczłonków gromad społecznych*.¹⁴⁶ W tym sensie postawa lub działanie świadczące o tym, że dana jednostka nie ma kwalifikacji na *spolegliwego opiekuna* zasługuje na pogardę. Pyta jednak, czy jest moralnym obowiązkiem starać się być człowiekiem jak

¹⁴¹Tamże.

¹⁴²Tamże, str. 166.

¹⁴³Tamże.

¹⁴⁴Tamże, str. 172.

¹⁴⁵Tamże, str. 173.

¹⁴⁶Tamże, str. 175.

najczcigodniejszym? Nie zgadzając się z takim maksymalizmem etycznym, przyjmuje postawę realizmu praktycznego: *Sądzę, że nasze sumienie nie jest aż tak wymagające... Żąda ono nie rekordów, lecz solidności. Wystarcza to, że się nie zasłużyło na hańbę*¹⁴⁷. Oczywiście, podobnie jak w produkcji, sztuce czy sporcie – i w dziedzinie ocen etycznych możliwe są osiągnięcia wybitne. Jednak, ceniąc sobie *przodowników etyki, nie wymagajmy przodownictwa od nikogo*.¹⁴⁸

Autonomiczność wartości i bezinteresowne ich traktowanie pozwala w pewnej mierze łączyć etyczne sprawstwo z dążeniem do szczęścia. Profesor mówi: *Zamiast pytania, co szanowniejsze, wysuwa się pytanie: z czym Ci będzie lepiej*.¹⁴⁹ A najlepiej jest temu, kto żyje w zgodzie z własnym sumieniem.

Jednak oczywistość takiej odpowiedzi może niepokoić. Bo rzeczywistość nie jest taka prosta. Jeżeli więc *szacunku jest godzien ten, u kogo dominuje uczuciowość znamienna dla dzielności w sprawowaniu opieki*¹⁵⁰, pytamy, jak postępować, by uczynić zadość wymogom takiej motywacji. Z punktu widzenia realizmu praktycznego pytanie to brzmi: *jak ma postępować człowiek etyczny w środowisku dysharmonijnym*¹⁵¹. Wówczas sumienie ludzi dobrych i dzielnych staje przed dylematem. Jeśli pomagając jednemu szkodzą drugiemu, nie może zadowalać ich kryterium ilościowe, że trzeba brać stronę większości, choćby mniejszość przy tym była mocno pokrzywdzona.

Z punktu widzenia sprawstwa najważniejszym jest, aby to, co jest dobrem, czynić jak najlepiej.

I jeśli potrafimy dopełnić ten warunek, wówczas, w obliczu poważnego, zasadniczego dylematu, *trzeba się zdobyć na akt wyboru i zsolidaryzować się z jakimś gronem podstawowym, przy którym będzie się stało mocno w przypadku antagonizmu z podmiotami poza tym gronem*¹⁵². Jednak żadna strona takiego dylematu nie może być przez podmiot działający zaniedbana. Zatem – mieć świadomość głównego kierunku, a kwestie wykonawcze rozstrzygać konkretnie, w całej pełni i całej swoistej odrębności każdego konkretnego przypadku, każdej ludzkiej jednostki.

¹⁴⁷Tamże, str. 176.

¹⁴⁸Tamże.

¹⁴⁹Tamże, str. 177.

¹⁵⁰Tamże, str. 178.

¹⁵¹Tamże.

¹⁵²Tamże, str. 180.

Oto właśnie akt przekroczenia etycznego konkretnej sprawczości jako wyraz działania humanistycznego. Oto właśnie humanizm immanentny Profesora Tadeusza Kotarbińskiego.

Wyrażając taką oto opcję metodologiczną Kotarbiński wnioskuje: *I dlatego niepodobna nauczać etyki jako ustalonej w szczegółach dyscypliny... Bo własnego głosu sumienia niepodobna zastąpić głosem cudzym.*¹⁵³ I tak wygląda Tadeusza Kotarbińskiego apel humanizmu: skromny, prosty, ale głęboko ludzki.

Bibliografia

1. Kotarbiński T., *Traktat o dobrej robocie*, wydanie piąte, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
2. Kotarbiński T., *Medytacje o życiu godziwym*, wydanie trzecie, Warszawa 1976, Wiedza Powszechna.

Ethical measure of authorship by Tadeusz Kotarbinski's conception of action

Abstract. The article regards different aspects of causation. Action is presented, in spirit of its value, in two ways: as itself, autothetic, and in regard of its outer aim. Therefore, despite casual relationship that is embodied in every action, one should pay attention to teleological aspects of action. Kotarbiński's statement, that the cause of action doesn't have to be outer to the actor, points our attention personality and inner life of the actor. Within, normatively understood, problemus of ethics of action, there are important differences between efficiency and causation, actors relationship toward him or herself, and not just efficiency but also rightness of action .Ability of making rational choice about actions and about how actions forego matter in everyman's art of living. Research on action, efficiency and effectivness leads to differentiation between „doing good” and „doing right” (pol. „czynić dobrze” and „czynić dobro”). Thoughts on conscience lead ethic and moral judghement of action toward autonomy of values, selflessness, and improving attitude. Therefore eudaimonic requirements need to be met. Such attitude is important when facing unsolvable ethic dilemmas. At end, act of overcoming specific action as sign of humanist action. Practical realism and immanent humanism meet.

Keywords: ethical dimention of action, efficacy – action, efficiency – righteousness, attitude toward oneself, selflessness, improving attitude, act of ethical overcoming of specific action.

¹⁵³Tamże, str. 183.

Sesja naukowa z okazji jubileuszu 25-lecia Towarzystwa Naukowego Prakseologii. Sprawozdanie

Ryszard Banajski

Towarzystwo Naukowe Prakseologii

14 maja 2015 roku w Pałacu Staszica w Warszawie odbyła się sesja naukowa z okazji 25-lecia Towarzystwa Naukowego Prakseologii. W sesji uczestniczyli przedstawiciele różnych ośrodków naukowych. Sesji przewodniczyli prof. Anna Lewicka-Strzałecka i prof. Piotr Masiukiewicz.

Sesję zainaugurował referatem *W ślad za Tadeuszem Kotarbińskim* honorowy prezes TNP prof. Wojciech Gasparski. Swój referat rozpoczął od przypomnienia faktów z działalności środowiska prakseologów poprzedzających powstanie TNP w 1990 r. Takim znamienym wydarzeniem była sesja naukowa PAN (1986 r.) poświęcona setnej rocznicy urodzin Tadeusza Kotarbińskiego. Szczególnym impulsem poprzedzającym utworzenie TNP była pierwsza w historii prakseologii międzynarodowa konferencja naukowa *Praxiologies and the Philosophy of Economics*, zorganizowana we wrześniu 1988 r. pod auspicjami Instytutu Austriackiego, IFiS PAN, Polskiego Towarzystwa Filozoficznego oraz Sabre Foundation z USA. Dorobek tej konferencji został opublikowany w 1992 r. w 1. tomie serii wydawniczej *Praxiology*, ukazującej się już pod auspicjami TNP, nakładem Transaction Publishers wydawnictwa Rutgers – The State University of New Jersey w USA. Już niemal z chwilą powstania, bo w maju 1990 r., TNP było jednym z współorganizatorów sesji naukowej poświęconej 80-leciu filozofii Tadeusza Kotarbińskiego, zapoczątkowanej w maju 1910 roku referatem *Cel czynu, a zadanie wykonawcy*, inaugurującym zarazem polską szkołę prakseologiczną.

W dalszej części swego referatu prof. W. Gasparski scharakteryzował główne składniki dorobku naukowego TNP. Przypomniął zwłaszcza wydanie siedmiu tomów *Dzieł wszystkich* Tadeusza Kotarbińskiego, dwadzieścia dwa tomu serii wydawniczej *Praxiology*, inne publikacje oraz działalność naukowo-organizatorską na rzecz tworzenia etycznej infrastruktury biznesu w Polsce.

Do tego dorobku nawiązał szerzej prezes TNP, dr Ryszard Banajski, w referacie *Krótką historia Towarzystwa Naukowego Prakseologii – blaski i cenie*. Referent przypomniał najważniejsze wydarzenia z 25-letniej działalności Towarzystwa. Na listę głównych sukcesów składają się m.in.: ustanowienie przez Prezydium PAN – na wniosek TNP – roku 2006 Rokiem Tadeusza Kotarbińskiego z konferencją naukową z udziałem naukowców zagranicznych, zainicjowanie badań nad etyką biznesu i organizowanie comiesięcznych seminariów poświęconych tej tematyce, liczne coroczne konferencje dotyczące

prakseologicznych i etycznych aspektów wybranych działań społecznych, współdziałanie z uczelniami, w tym z grupą uczelni o profilu informatycznym, organizującymi - pod patronatem TNP - coroczne seminaria Wirtualnej Organizacji Działań, bieżąca współpraca z pismem „Prakseologia”, otwarte spotkania klubowe w ramach Festiwalu Nauki oraz uruchomienie strony internetowej Towarzystwa.

Z powodu swej ogólności, koneksji filozoficznych, braku centralnej struktury, jaką był kiedyś Zakład Prakseologii, nie jest łatwo w obszarze tradycyjnej prakseologii realizować ambitne zamierzenia naukowo-badawcze. Pewnym rozwiązaniem jest inter- i transdyscyplinarność badań z udziałem prakseologów. Wydaje się też, że duże możliwości stwarza wykorzystanie przestrzeni cyfrowej do badań. Jest też sporo tradycyjnych wątków badawczych, podejmowanych w latach wcześniejszych, do których warto powrócić tu i teraz, bo rzeczywistość społeczno-ekonomiczna jest płynna i jej nowy ogląd prakseologiczny byłby poznawczo i społecznie pożądany.

W końcowej części swego wystąpienia prezes TNP złożył podziękowanie wszystkim członkom założycielom TNP, podkreślając szczególne zasługi pierwszego prezesa, a obecnie prezesa honorowego Towarzystwa, prof. W. Gasparskiego, zmarłej w 2006 r. prof. Danuty Miller, która przewodziła Towarzystwu przez dwie kadencje, prof. Anny Lewickiej-Strzałeckiej, współkierującej od ponad 20 lat seminarium etyki biznesu i obecnej redaktorki naczelnej „Prakseologii” oraz prof. Zbigniewa Kierzkowskiego, który od wielu lat działa niezwykle skutecznie na rzecz integracji technologii informatycznych z prakseologią i innymi naukami społecznymi.

Kolejne referaty zawierały różne propozycje poszerzenia pola rozważań i badań prakseologicznych, choć nie zabrakło i pewnej nuty pesymizmu, jeśli chodzi o dalsze perspektywy rozwojowe tej dyscypliny naukowej.

Dr Piotr Makowski wskazywał na inspirującą do dalszych badań rolę podstawowych tez i intuicji zawartych w pismach prakseologicznych Tadeusza Kotarbińskiego. W swoim referacie *Potencjał i aktualność teorii działania Tadeusza Kotarbińskiego – wybrane przykłady* skupił się na kilku wątkach, z których każdy pokazuje ciągłą aktualność wielu idei prakseologicznych autora *Traktatu* i w pewnych kwestiach – ich prekursorski charakter. Nawiązując do pracy Gilberta Ryle'a *Czym jest umysł*, dr P. Makowski dostrzega w poglądach Kotarbińskiego prekursorski wątek debaty na temat charakteru wiedzy, która jest niezbędna do tego, by w ogóle działać – debaty w kwestii: wiedzy-jak (know-how). Drugi przykład dotyczy tezy Kotarbińskiego „kumulowania dzieł wokół danego środka”, co w potocznym języku wyraża przysłowie „piec dwie pieczenie na jednym ogniu”. Koresponduje z tym idea Michaela Bratmana, ogłoszona wiele lat później, w postaci zasady skupienia intencji (zamiarów). Te i inne przykłady stały się podstawą konkluzji dr. P. Makowskiego, że „prakseologia Kotarbińskiego jest nadal w dużej mierze aktualna i ma swoje zasłużone miejsce w filozofii działania w skali światowej”.

Inaczej ocenia perspektywy rozwoju prakseologii prof. Mirosław Sułek. Swój referat zatytułował ze sceptycznym przesłaniem *Dlaczego prakseologia nie może się rozwijać?*

Wychodząc z podziału działań ludzkich na trzy podsystemy: współpracę, walkę i rywalizację autor kwestionuje sens ogólnej prakseologii jako teorii sprawnego działania ze względu na jej duży poziom ogólności bez większego praktycznego znaczenia. Także możliwości rozwoju prakseologii szczegółowych, dotyczących współpracy, walki i rywalizacji nie otwierają szerszego pola badawczego, poza „wypracowaniem zaleceń i przestróg wynikających ze znanych, niezmiennych zasad, w warunkach ciągle się zmieniającego środowiska działania, gdyż ludzie się nie zmieniają, ale technika i technologia (a więc i narzędzia pracy) – tak”.

Ciekawe spojrzenie na prakseologię Kotarbińskiego przedstawił w swym referacie prof. Jerzy J. Kolarzowski, dokonując porównania koncepcji autora *Traktatu o dobrej robocie* z teorią socjoanalizy P. Bourdieu. Zdaniem referenta propozycje teoretyczne P. Bourdieu mogą stanowić dobrą inspirację do wzbogacenia pola badawczego prakseologii T. Kotarbińskiego.

Nieobecna na sesji prof. Ewa Podrez zasygnalizowała podstawowe tezy swego wystąpienia. Zwróciła uwagę na praktyczny wymiar prakseologii. Atuty metodologiczne prakseologii mogą i powinny być wykorzystane w projektowaniu przełomowych reform kulturowych 2020, 2030 i 2040, zalecanych przez Krajową Izbę Gospodarczą. Fundamentem dla planowanych zmian postaw i mentalności społeczeństwa polskiego powinny być: deliberatywne państwo, inkluzywna gospodarka, holistyczna szkoła całodniowa, a także podmiotowe społeczeństwo. W tych czterech obszarach rola prakseologii ma podwójny charakter; doradczy i oceniający, weryfikujący.

Na nowe aspekty teorii działania w odniesieniu do świata cyfrowego zwrócił uwagę w swym referacie prof. Zbigniew Kierzkowski. Wychodząc od ogólnej charakterystyki społeczeństwa informacyjnego, referent wskazał na główne czynniki generujące jego przemiany, a w drugiej części swego wystąpienia skoncentrował się na zagadnieniu innowacyjności, któremu sprzyja wykorzystanie metodyki wirtualnej organizacji działań. Auto wyodrębnił innowacje technologiczne i innowacje humanistyczne, konstatując, że „jednoczesne uwzględnianie innowacji technologicznych i humanistycznych pozwala szerzej spojrzeć na przemiany strukturalne społeczeństwa informacyjnego”.

Dr Bronisław Bombała rozpoczął swój referat od ogólnej charakterystyki prakseologii, którą określił mianem „klasyczna”, a następnie przedstawił w zarysie podstawowe założenia prakseologii fenomenologicznej. Ta nazwa nawiązuje wprost do fenomenologii Martina Heideggera, Maxa Schelera i Anny Tymienieckiej. Podstawową dyrektywą praktyczną prakseologii fenomenologicznej jest spójność ontologiczno-ontyczna działania. Klasyczne rozumienie racjonalności zastępuje u A. Tymienieckiej fenomenologia życia, która odrzuca ograniczenia aktów ludzkiej intencjonalności do analizy ściśle racjonalnej. W ten sposób poszerzyła ona pole badań fenomenologicznych na wolę, wyobraźnię, twórczość, tj. władze poznawcze, które przekraczają granice rozumu.

Referat dr. Andrzeja Sztylki, zatytułowany *Etyczny wymiar sprawstwa w Tadeusza Kotarbińskiego koncepcji czynu*, skupia się na wydobyciu etycznych aspektów teorii działania autora *Traktatu o dobrej robocie*. Referent odnajduje bogate treści etyczne w analizie impulsu dowolnego, motywacji, rozróżnienia między celem i zamiarem, doborem środków

działania i innych elementów działania, a zwłaszcza sprawcy (podmiotu działania). Wrażliwość etyczna Kotarbińskiego nigdy nie budziła wątpliwości, choć przyjęło się traktować jego pisma prakseologiczne jako pozbawione ocen etycznych. Dr A. Sztylka dowodzi wyraźnie, że prakseologia Kotarbińskiego jest bogata w wątki, motywy i aspekty etyczne.

Mgr inż. Władysław Baka przedstawił w swoim wystąpieniu swoje związki z prakseologią z perspektywy pięćdziesięcioletniej praktyki zawodowej w dziedzinie geodezji. Autor określa swoje rozważania jako „ujęcie prakseologiczne systemu geodezji stosowanej”. W systemie geodezji stosowanej inż. W. Baka wyróżnia i szczegółowo charakteryzuje trzy podsystemy: administracyjny, dokumentacyjny oraz nauki i nauczania. Uzupełnia je analiza szeroko rozumianego otoczenia owego systemu. Zdaniem autora prakseologia może pomóc zidentyfikować zwłaszcza słabe strony w działaniu elementów systemu geodezji stosowanej w Polsce.

25-lecie TNP jest okazją nie tylko do przypominania dorobku Towarzystwa w postaci konferencji, seminariów, publikacji itp., ale także do wskazania autorów tych przedsięwzięć, zwłaszcza tych, którzy na zawsze opuścili szeregi Towarzystwa. Mgr inż. Tadeusz Berliński przypomniał więc sylwetki tych osób: prof. prof. Klemensa Szaniawskiego, Henryka Stonerta, Janusza Gościńskiego, Janiny Kotarbińskiej, Janusza Łętowskiego, Tadeusza Pszczołowskiego, Wiesława Jędrzyckiego, Edmunda Mokrzyckiego, Zbigniewa Martyniaka, Czesława Graffa, Salomei Kowalewskiej, Janusza Szczepańskiego, Xymeny Zamek-Gliszczyńskiej, Ignacego Maleckiego, Tadeusza Hiża, Danuty Miller, Jarosława Rudniańskiego, Ewy Żarnekiej-Biały, Adama Kotarbińskiego i Jerzego Kurnała.

Wydaje się, że program sesji był na tyle zróżnicowany tematycznie i bogaty w treści, iż może być podstawą do formułowania kierunków dalszego rozwoju prakseologii.

Informacje dla autorów

Prakseologia i Zarządzanie. Zeszyty Naukowe TNP (open access)

A. Zasady publikacji tekstów

1. Teksty zostają opublikowane po pozytywnych recenzjach (1 lub 2).
2. Teksty powinny być przygotowane według podanych wymogów redakcyjnych
3. Teksty są przyjmowane w języku polskim lub angielskim.
4. Warunkiem publikacji jest przekazanie darowizny w kwocie 100 zł na pokrycie kosztów publikacji dla Towarzystwa Naukowego Prakseologii. Nr konta: PKO BP SA, III Oddział Warszawa: **89 1020 1097 0000 7902 0090 3443**
5. Emisja publikacji na stronie www.tnp.edu.pl następuje w odstępach półrocznych w styczniu i lipcu danego roku.
6. Zasady etyki autorskiej reguluje Prawo autorskie.
7. Przesyłanie tekstów polskich lub angielskich do recenzji: redaktor naczelny, r.banajski@upcpoczta.pl

B. Wymogi redakcyjne

1. Nadsyłanie tekstów

Redakcja przyjmuje do publikacji wyłącznie teksty oryginalne, będące artykułami naukowymi, reprezentujące wysoki poziom merytoryczny, oparte na biegłej znajomości instrumentarium metodologicznego. Wszystkie nadesłane teksty są oceniane przez anonimowych recenzentów, którzy, wypełniając arkusz recenzyjny, biorą pod uwagę oryginalność (nowość) i teoretyczną wagę problematyki, poprawność metodologiczną, klarowność struktury i logikę argumentacji oraz poprawność redakcyjno-językową. Recenzenci przedstawiają swoją opinię w formie pisemnej. Recenzja zawiera finalną konkluzję o przyjęciu tekstu do druku, o jego odrzuceniu lub o konieczności dokonania poprawek wskazanych w recenzji.

2. Wymagania redakcyjno-techniczne

1. Teksty powinny być nadsyłane na adres: r.banajski@upcpoczta.pl.
2. W tekście należy umieścić informacje o autorze: imię, nazwisko, tytuł naukowy, miejsce pracy, adres e-mail, adres do wysyłki egzemplarzy autorskich i umowy o przeniesieniu praw autorskich.
3. Teksty powinny być przysłane w formacie *.docx; wykresy – *.xlsx.
4. **Referat musi zostać wypełniony tekstem wg szablonu.**
5. Wymaga się stosowania przypisów dolnych.
6. Rysunki i wykresy traktujemy jako rysunki; podpisujemy „Rysunek” i dodajemy kolejny numer.
7. Streszczenie w języku polskim i angielskim nie powinno przekroczyć 150 wyrazów.
8. Autor ma obowiązek podania informacji o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.
9. Sugerowana objętość artykułów to ok. 0,5-0,75 arkusza wydawniczego (ok. 20 000-30 000 znaków), jednak w uzasadnionych przypadkach Redakcja dopuszcza także artykuły o większej objętości.